

3
Spedanobathym
precipitate
affluent

СПОМИНИ ПРО ЛЕСЯ КУРВАСА

/ПІЗНІШЕ НАРОДНОГО АРТИСТА УРСР/

/1901-1914 роки/

~~ЗАМІСТЬ КИТИЦІ КВІТІВ НА НЕЗНАНУ МОГИЛУ~~
~~ЛЕСЯ КУРВАСА~~

Написав ТОМА ВОДЯНИЙ.

Передмова: Як прийшло до того, що я взявся за написання споминів про Леся Курбаса?

Навесні 1962 року тернопільський краєзнавець т.Медведик П.К. /з ним був ще т.Гладкий/, який збирає відомості про видніших людей, письменників, митців і т.і. з б.Галичини, довідавшись/від т.М.Чайківського у Львові/, що я був з Лесем Курбасом, пізніше народним артистом УРСР, у Відні на університеті, де з ним ближче товаришував звернувся до мене, щоб я подав йому відомості про Л.Курбаса, які маю. Група київських приятелів Курбаса, - сказав він, - збирається ви дати збірник статей про нього і вони хотіли б ближче знати про нього з того часу, зоки він почав грати в театрі львівської "Української Бесіди" в 1913-1914 рр., а про той час вони нічого не знають.

Признаюся одверто, що в першій хвилині, коли я по стільки - 50 і більше, та ще яких! - роках і по різних життєвих перипетіях, зрештою всім відомих, які з нашим попереднім життям не мають абсолютно нічого спільногого, вперше вчув і ~~ім'я~~ і прізвище Леся Курбаса і що я повинен про нього розказати, я якби забувся і зовсім не знов, про що і про кого йде мова. А ще годі, як раз попереднього дня, я був вернув зо шпиталю, пролежавши сім неділь, і весь був зайнятий своєю недугою, то ще для того не зорієнтувався зараз, в чим діло:
[^{Лесе} Курбас] "Як Лесе Курбас? Та ~~не~~ ж мій шкільний товариш і сердечний приятель з гімназійних і університетських часів, з яким ми жили, як два рідні брати, і разом виховували себе й росли духовно!.. На мене, на мій духовий розвиток ніхто, ні моя рідня, ні вчителі, ні ціла школа, лекции і т.п., не мали такого впливу, як він. Фактично від часу приязні з ним я почав себе почувати й уважати інтелігентом, а не, як би можна думати, від матури чи від поступлення на вчительську посаду..."

Але пізніше доля, дві світові війни, революція, зміни границі і т.д. і т.п. розлучили нас назавжди, і від 1913 року ми не лише не бачились, але й не чули один про одного. Лиш глухі вісті доходили до мене, що він у Києві і в Харкові вів театр "Березіль" і там визначився. Потім він у політичній суматоці пропав без вісті, і про нього і слід загинув. Про нього невільно було не тільки говорити, але й думати. Я й зовсім забув за нього, як забувається на старші літа, що ми родилися від батька й матері..."

(Отже, коли я виразно й голосно вчув ім"я Лесь Курбаса, в першій хвилині я завагався, чи маю признаватися перед нейзнатомими мені людьми не тільки, що був шкільним товаришем та ще й приятелем Лесь Курбаса, але й взагалі, що знов його... Хіба я знов, з яких мотивів питаютъ мене про Курбаса? Або може Лесь наговорив що на мене?!

- Як то? - питую.- То про Курбаса можна писати?
- Так,- відповів т.Медведик,- Його реабілітували.
- Але він живе?
- Ні, помер у 1942 році.

Мене здавило в горлі, і... я щойно тоді почав побіжно розказувати про Курбаса. Але коли я прийшов до того, що сказав, що Курбас перед вступленням до театру "Бесіди" ніде на сценах не виступав, т.Медведик зробив таку міну, що мені не вірити. Можливо, що він, бачучи мій сивий волос, склерозоване лице і підгоптану постать, подумав собі, що я через старість, хворобу і життєві невезгодини все, що пережив, забув і тепер "плету" сам не знаю що.

Не помогли мої запевнення, що дійсно так було, і він просив мене, щоб я собі все добре пригадав і на другий раз йому розказав.

- Добре,- кажу,- найкраще, що я все опишу і вам дам.

Т.Медведик згодився, і так прийшло до того, що я написав свої спогади про Леся Курбаса, які я кілька разів переробляв у міру того, як собі все ліпше пригадував.)

(Але Тому, що Леся Курбас як гімназист і студент - небуденна поява серед нашої молоді і більше ознайомлення з його особою і життям з того часу може бути цікаве для загалу, то я написав про нього більше, ніж це евентуально потрібно для театральних критиків і біографів Іого приятелів у Києві.)

(Хочу себе тут виправдати, що, може, я, власне кажучи, напевно так,) з огляду на давні часи і життєві невзгодини, багато з того, що належало б записати, забув¹⁹⁷: прізвища осіб, авторів, заголовки книжок, дати, порядок дій і т.п., а всі матеріали, які б я міг використати: фотографії, листи, записи, вирізки з газет, бібліотека і т.і., в світовій заверусі мені пропали, те я, може, не змалюю, як треба, тла й обставин, серед яких дій розгорталися. Але що торкається особи Курбаса, то я, покликуючись на своє почуття відповідальності перед громадянством, наскільки про багато речей з життя Курбаса тільки я один знаю і ніхто більше, і покликуючись на дорого мені пам'ять Леся, запевняю, що все те, що про нього розказую, з наведеними розмовами включно, щодо змісту абсолютно правдиве, а тільки угруппування дій і словесне опрацювання - теперішні.

Ще хочу вибачитися, що я, може, забагато розказую про власну особу, але це виходило з природи речі, і мені неможливо було зовсім відділити свою особу від його.~~або його від себе.~~

(На цім місці нехай мені буде вільно також зложити подяку тов.Медведикові за доставлення мені з архівів львівської "Бесіди", університету й інших джерел¹⁹⁸ деяких даних і дат з життя Курбаса, які допомогли мені ліпше відтворити собі в пам'яті, уточнити й упорядкувати дії, а також деякі зауваження до поодиноких місць з тексту, які допомогли мені виразніше зобразити свої думки.)

Тернопіль, 30 червня 1964 р.

П. Водяний.

П

~~Мое знайомство і приязнь з Лесем Курбасом.~~

~~Світоглядові різниці між нами, і чого я
від нього навчився~~

З Лесем /Олександром Зеноном, дв. ім./ Степановичем Курбасом я ходив разом до одного класу гімназії з українською мовою навчання в Тернополі від 3 до 8 кл. в навчальних роках 1900/01-1905/06. Тільки що я склав державні екзамени у 1906, а він в 1907 році.

*Перекоч
нр 63* ✓ На університет ми ходили і мешкали разом у Відні / 1,7/ в академічнім році 1907/08, а в 1909/10 році у Львові і мешкали в "Академічнім Домі", тоді вул. Супінського, 17 /тепер Коцюбинського/, але в окремих кімнатах: він зі своїм стриєчним братом Зеноном, а я з другим товаришем.

2 В 1906-1909 роках я бував часто у нього вдома в селі Старій Скалаті /Тернопільська область, Підволочиський район/, а він бував у мене в Малім Ходакові, селі на 10-12 км віддаленім від Ст. Скалата.

✓ Востаннє ми бачилися в жовтні 1913 р., коли він працював у театрі Т-ва "Бесіда", який довгі роки був під керівництвом Йос. Стадника, а тоді Ст. Чарнецького: Я тоді був на посаді вчителя гімназії в Яворові. Курбас тоді лежав у Львові в лікарні, куди його привезли з Рави Руської, де тоді гастролював театр.

3 З Лесем ми відразу ліпше годилися, ніж з другими товаришами, як він тільки прийшов до Тернопільської гімназії, але *правдивими
приятелями* ми стали щойно в 7 класі.

✓ Як і коли саме ми сприятеливалися, трудно сказати. Це сталося якось само від себе, раптом, як, скажем, раптом *закохуються* двоє молодих людей. Ми просто, почавши з якоїсь хвилини на початку 7 класу, почали більше триматися разом, разом виходили зі школи до-

дому. Просили керівника класу, щоб нас посадив разом, завжди мали щось один одному сказати і т.п.)

В тім часі то нам і на годинах не всиділося, щоб один не шепнув щось другому. Коли нам раз таке трапилося і на годині керівника класу /вчителя математики й фізики Софрана Матвіяса/, він пересадив Лесья до першої лавки. Лесь посидів у першій лавці може з 5 хвилин, потім встав у весь згіст і випадив: "Але, прошу пана професора /це замість теперішнього "імені та по-батькові"/, я таки не буду тут сидіти!" - і стоять. Учитель усміхнувся, подумав /а він нас обидвох любив: мене ~~з~~знання математики, а його - за вроджену інтелігентність і дедуктивність, (а ми його також любили, зрештою, як усі в класі/ і сказав) "Іди, але як будете розмовляти, то не тільки розсалжу, але ще й покараю обидвох!" - Але тоді ми вже стереглися розмовляти, спеціально на годинах керівника, і досідили разом до самого кінця гімназії.

(Коли шукаю в пам'яті якоєсь такої одної події, від якої ми стали собі свідомі, що ми - приятели, то та подія була така:)

В 7 класі ми дістали нового, дуже строгого вчителя по класичних мов. Він був перший рік учителем. І, як це буває з молодими вчителями, які серйозно беруть своє звання і свій предмет і дійсно хочуть учнів чогось навчити, йому здавалося, що учні повинні бодай так добре відповідати, як він сам відповідав би.

Він нас дуже тиснув і давав багато "двійок". Можна було боятися, що як так далі піде, то з нас до 8 класу перейде найбільше третина, а то й менше.

Й от один наш товариш написав до нього анонімний лист, в якім писав, щоб не давав стільки двійок, що ми - селянські діти, зле відживлювані і не маємо такої опіки і помочі, як панські діти, а тому не можемо так добре відповідати, що як з нас мало скінчить

школу, то в нас мало буде своєї інтелігенції, якої в нас взагалі небагато, що він сам - селянський син і не повинен переслідувати селянських синів і що це зрада народу і т.п.

На другий день учитель через свого довіреного /ми їх називали "підлізниками"/ пустив по класі вістку, або ж і сам підлізник зробив це на власну руку, що це я написав той лист, бо, мовляв, лист був так "розумно" написаний, що його не міг ніхто інший написати, тільки я, як сильний учень.

Мене обурило, що мене підозрівають у написанні аноніма /"як писати, так уже підписатися!"/ - думав я/, і на павзі, як тільки ця вістка дійшла до мене, я відрухово скочив на підвищення від стола і піднесеним голосом виречитував: "Я дякую тій зволочі /я розумів підлізника/ за признання, що тільки я міг "так розумно" написати, але я того листа не писав!"

(Розуміється, листа міг написати будь-який товариш, а так само і я, бо на це заслуговував той молодий, недосвідчений, а до того злобний учитель. Але в кожнім разі я не міг би був узяти на себе того геройства сумнівної варості - написати аноніма.) Зрештою, цей учитель при кінці року не дав багато двійок, а все одно по класифікації /агестації/ йому вибили вікна.

Але тоді Лесь, несподівано для всіх і для мене серед загальної тиші /не знаю, чи для того, що я так з місця зареагував на образу, чи що явно перед класом наполягнував підлізника, чи що так одним душком і з емфазою, а це не було мені питоме, висказав свої слова, а може задля того всього разом/, ще заки я зійшов з підвищення, зі середини класу) з близкучими очима і вимахуючи руками, скорім кроком підійшов до мене, якби хотів мене обняти або подати руку, щоб мені погратуввати, і театральним голосом, бо вже таким був Лесь, кликнув: "Ти це чудесно сказав!"

Наслідок цього поступку Леся, очевидно, був такий, що в очах класу з мене відразу спало підозріння, що я написав аноніма.

І власне від тої хвилини ми стали собі свідомі, що ми - приятелі. І відтоді також вся школа, учні й учителі знали, що ми - приятелі.

Та хоч ми були приятелі, але ми були дуже неподібні один до одного. (У нас тільки Ю.Фед'кович любив і вмів розказувати про таких неподібних "побратимів", якими ми були. І так:

Він був слабий учень, значить, рахувався слабим у вчителів, а я сильний.)

Він ставився байдуже до шкільної науки і йому не залежало на оцінках, які йому ставили, загалом школа була, говорячи спрощено, для нього нічим, під час коли для мене школа була всім, як така, що мала мене вивести з села в широкий світ.

Він тільки читав і читав, а я тільки вчився та ще бігав по лекціях /корепетиціях/, щоб підпомогти собі матеріально.

Він був найзосібніший у класі, або ж і в цілій школі, а я мірних спосібностей /щоб цього хто не взяв за удавану скромність, яка мала б на цілі себе підвищити, - на те я вже застарий, щоб думати, що я цим собі ще в чім поможу/ та пильний.

Він - назовні веселої та безжурної вдачі /в дійсності, зокрема переді мною, таким не був/, шутливий та балакучий, а я поважний та маломовний.

Він - бистрий, а я - повільний.

Він - у своїх речах, одязі, взутті, книжках, зошитах і т.д. недбалий, а я - педантичний.

Він - далекосяглий, а я - дрібничковий.

І фізично ми були неподібні: він високого, т.е. мірновисокого росту, стрункий, зі слабо розвиненою грудною кліткою /тому й не

служив у війську/, я - ^{більше} присадкувагий, сильнішої будови. Він - блідий, я - рум'яний і т.п.

Та це менше важливі різниці. Найбільша різниця була та, що ми походили з різних суспільних середовищ і наші психіки й світогляди були різні: Його психіка і світогляд були інтелігентські, а мої - селянські.

(Бо ходя я вже 8 років ходив до міста до школи /2 роки початкової школи і в гімназії/ і мав досить багато знань з історії, природи і т.л. і знат багато математичних правил і фізичних і біологічних законів, але в мене було багато, скажем, сотки і тисячі, поглядів на поодинокі буденні і вищі громадські, мистецькі, літературні і т.л. справи, які мало або й зовсім не різнилися від тих, які я виніс з села.)

Ми, Лесь і я, думали зовсім інакшими категоріями.

(А ті різниці поглиблювались особливо ще ~~щ~~ тим, що Лесь був вроджений мистець і "носив у собі зародок на велику людину", а я був ~~звичайна~~, пересічна людина. Та, розуміється, це останнє я усвідомив собі ^{доведався} шайно тоді, як ~~Лесь уже~~ став великим.)

Однаке хоч ми дуже різнилися один від одного, то в нас були важливі духові прикмети спільні, які і тримали нас у priязні. Це були менше-більше однакові характери, однакові погляди на чесність і нечесність, на працьовитість і ледарство, на духову порожнечу і повагу, однакові суспільно-політичні, етичні і моральні погляди, погляди на любов і відношення до жінок, відраза до прикрашування себе і до пустих балачок і т.п..

Особливо дві риси характеру Леся мене полоняли: це абсолютна відсутність усякої користолюбності і відраза до самопохвали.

(Розуміється, говорю це не для того, щоб себе підвищити, але щоб умотивувати нашу priязнь, яка без цього була б незрозумілою.)

(Однаке ці спільні духові прикмети стали нам щойно з часом свідомі. Ми щойно з часом їх один в одному відкривали і пізнавали, і вони не могли бути тим, що нас на самім початку звело докуди:)

Тим першим, що мене притягнуло до Леся, було ось що:)

Відколи я почав ходити до міста до школи /від 3 кл. початкової школи/, мене завжди манило /не кажу "тягнуло", бо це що інше/, все одно з яких побудів, пізнати більше товаришів, синів інтелігентів /тоді це у мене називалося "панських синів"/.

(Спочатку це була тільки дитяча цікавість. Але з часом, так віл 3-4 кл. гімназії, коли мені стало ясно, що коли скінчу школи, то стану інтелігентом, ця дитяча цікавість перемінилась у мене в свідоме стремління зблизитися до синів інтелігентів, щоб пізнати більше взагалі інтелігентів, одним з яких я мав колись бути.

Значить, мені не йшло про те, щоби пізнати, яке є вище суспільне становище, призначення і покликання інтелігенції, цього я ще не розумів, а йшло, просто, про те, який є інтелігент у приватнім буденні житті.)

Але мені довго не вдавалося зійтися з таким товаришем. Що ж? Це були здебільша "викохані, вичесані і причепурені паничі", і я не зближався до них, як, зрештою, і вони до мене. Аж мені трапилася нагода з Лесем, який зовсім різнився віл "паничів", і я цю нагоду використав. А вже в другу чергу мені було цікаво зблизитися до нього, як до найспосібнішого і найбільше считаного товариша в класі.

Що ж було для Леся тим першим, що його притягнуло до мене?

~~Він мав у себе впома велику родинну трагедію. А саме його батько, відомий у нас у 80-90-х роках м.ст. актор і режисер Ст. Янович /театральне прізвище/ був хворий на~~,
~~що є вищим степенем або наслідком алкоголізму. Матеріальні злидні мандрівного театру, боротьба за національне існування театру, поза-~~

Була така справа:

В тім часі з'явилася психопатологічна література з відомим віденським Фрейдом на чолі. Багато писали про різні психічні недуги людей і то не тільки індивідуальні в поодиноких людей, але й масові поодиноких класів - аристократії, робітників і селян, а то й різних дикастерій, ремісників, купців, урядовців і т.д.

Цим, очевидно, цікавилася молодь, як вона взагалі цікавиться всякою новістю. А найцікавіше для прогресивно настроеної частини молоді, яка в нашій школі гуртувалася в учнівськім таємнім "гуртку самоосвіти" було те, що психопатологія твердила і доказувала, що аристократи - це переважно дегенерати, а найздоровішим психічно, морально, як і фізично, елементом є селяни.

Цю науку принесли до нашої школи учні з польської гімназії. ^{Фрід} Перший виклад про те мав у нашім "гуртку" учень 8 класи називався він Галічев. Це було як ии були в 6 класі. Між учнями була поширенна брошура на ту тему в польській мові. Брошюру і я читав, але заголовку й автора не пам'ятар.

Так от тою тезою, що аристократія - дегенерати, а селяни - здорові, був дуже перейнявся Лесь, який до аристократії зачисляв також інтелігенцію т.е ту ін частину, що була з діда-прадіда інтелігенцією. Наслідок цього був такий, що він /як взагалі він у тих літах усе, що читав, переносив на своє особисте життя/ відчував нехіть, а то й відразу до товаришів, синів інтелігентів, а зі спеціальною симпатією відносився до товаришів, селянських синів. Цих останніх часто запрошував до себе додому і іх гостили мати, ціліми днями. (Ще, як я був у Курбасів перший раз /це було по моїй мaturі в 1906 році/, то застав у них нашого товариша Петра Конача з Великого Глибочка під Тернополем, який перебував у них уже другий тиждень.)

Так от цьому я завдячу, що Лесь зблишився до мене, а потім, як ми щораз більше пізнавали один одного, то й сприялилися.

Але Лесь мав ще й іншу причину до того, щоби з кимсь зжитися біжче, щоби могти йому звірятися в справах, що його боліли, та й, можливо, пожалуватися.

А саме - він мав вдома велику родинну трагедію. Його батько, відомий у нас у 80-90-х роках м. ст. актор і режисер Степан Янович /театральне прізвище/, був хворий на тлі алкоголізму. *Матеріальні злидні мандрівного театру, боротьба за національне існування театру

позакулісні інтриги, тяжкі поневіряння ~~мотивація сформульована час-~~
~~-твою т. Медведиком~~ довели його до того. Нати Лесь розказувала мені
що він почав розпиватися в половині 90-х років, після якого біль-
шого краху в театрі, а ~~ж стверджує т. Медведик~~, дефінітивно покинув
театр у 1899р. У зв"язку з недугою батька У Лесь поставали сумніви, чи
й він не є психічно хворий. На це він мені в перших початках приязні
у приступі щирості й жалю, натякав. До цього Лесь не мав ніякої під-
стави, бо народився він в 1887 році ще перед тим, захи його батько
розвився!

Так раз, коли ми говорили про свої спосібності. Тоді ми говорили вза-
-галі про спосібності інших товаришів, як це є звичаєм у молодих
хлопців, які розвиваються духовно і є собі свідомі того, що розвивають-
-ся. Дівчата в тім віці звичайно, як відомо, мірються котра з них
грубша. Й от тоді я йому жалувався, що в мене слаба пам'ять. На те він
мені сказав:

--Що тобі!... Ти здоровий !..

Ми розуміли один одного і я тоді ніби картом сказав:

--А ти хіба з аристократії ?..

Іншим разом він сказав, що йому здається, що у нього є така а така
/він назвав ii, але я забув назву/ психічна хвороба, про яку він чи-
-тав у психопатологічній літературі. Думаю, що це не є ніщо незвичай-
-не у молодих хлопців, що мають живу уяву і ніжне чуття. І тоді між
нами відбувся діалог менше-більше в тім роді:

--Ти знаєш, - сказав я йому, - я чув раз /i це дійсно так було/, як два
хлопчики собі говорили й один з них сказав, що підпалив на тоді сті-
-жок, а другий, що зарізав маму...

--Ні, - каже Лесь, я серйозно.

-- Як серйозно, то ще гірше. Хіба ми ходимо до школи тільки на те,
щоби навчитися читати і розуміти психопатологічні книжечки і потім
випикувати в собі всякі хвороби?!... І вб"аш собі в голову таку хвор-
-обу /я назвав яку/ то й ще дійсно збожеволієш !...

Після цього Лесь уже більше не натякав, що психічно хворий і перес-
-тав читати психопатологічну літературу. А все одно зовсім заспоко-
-ївся аж по смерті батька в 1908 році.

Признаюся, що я трохи надумувався, чи в зв"язку з психопатологічною
літературою писати і про недугу батька Лесь? Бо це така справа, що
ii можна перекрутити і прибільшити, а тоді вона могла б пошиодити
Курбасові в оцінці його таланту і діяльності. Однаке я сказав собі,

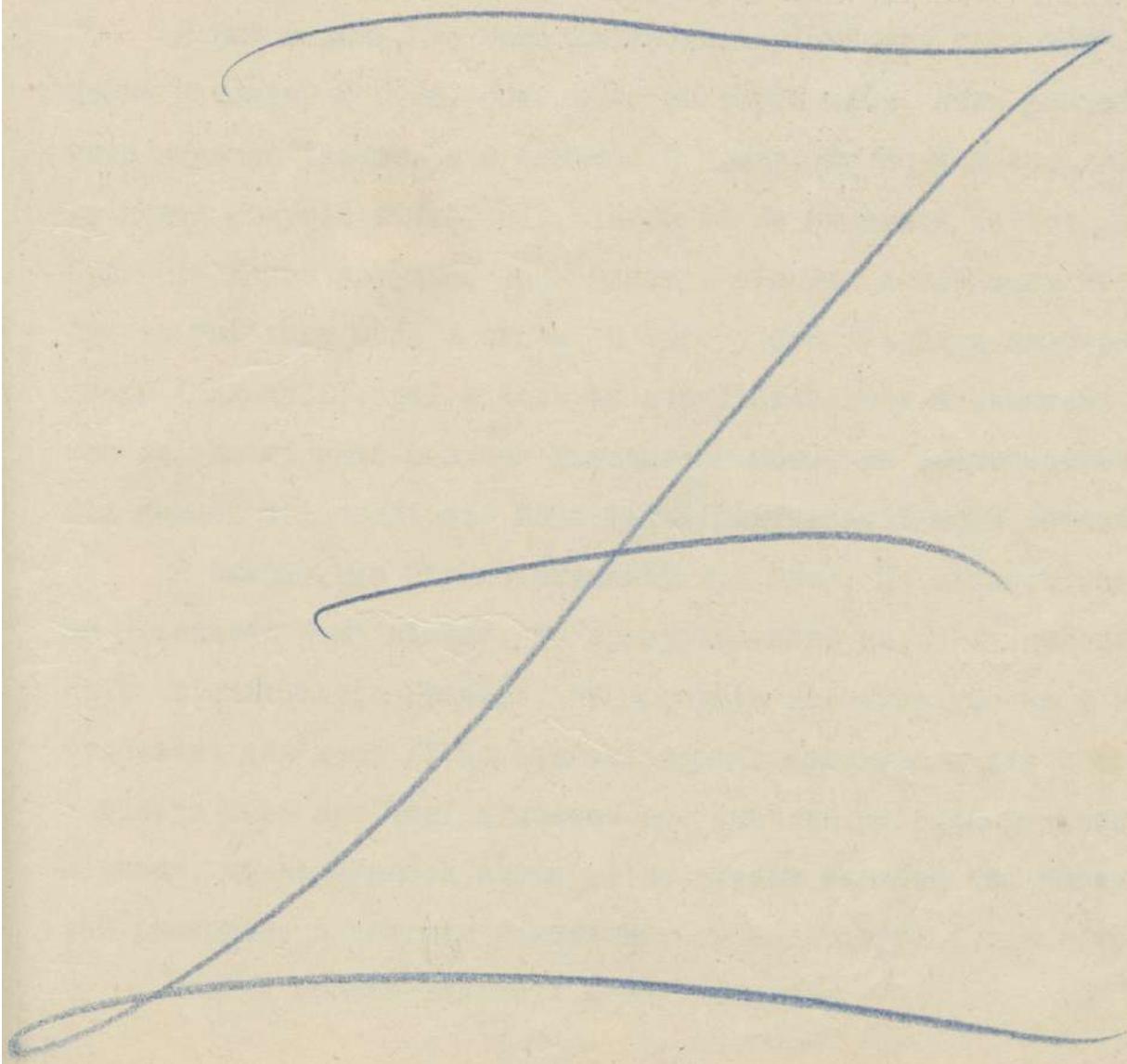
--- II -A ---

що коли хто захоче використати недугу його батька, щоб зменшити його заслуги, то зможе це зробити і без моих споминів, бо ця недуга записана в історії нашого театру.

(А потім біографія Леся містить у собі більше таких моментів, які з тих самих мотивів треба би викинути / замахи на своє життя і т.д. /Однаке ці моменти, як це кожний розуміє, власне характерні для його життя й особи і викинути їх значило би представити його життя і його самого в неправдивім світлі.

Або... хіба на іх місце вставити щось інше - сファльшувати біографію

Вкінці думаю ліпше, коли громадянство знатиме ВСЮ ПРАВДУ, ніж коли йому хтось буде підсувати гірше.)

Коли ми сприятеливалися, ми багато ходили і говорили. Ходили звичайно під неділі і свята, як мали більше часу. А ходили не по місті, але виходили далеко поза місто в поле або до ліса. Взимі також ходили, але, частіше, я приходив до нього або він до мене. Він мешкав тоді на вул. Острожського /тепер Острівського/ напроти "Будинку культури", трохи далі до передмістя /тепер того дімку нема/, а я на *Бігнії* Острожського, і наша звичайна тура була гостинцем до Вел. Гаїв або в напрямі до Березовиці.

Про що ми говорили?

(Розуміється, мені неможливо тепер пригадати собі і відтворити всі наші тодішні розмови. Та це й неважливе. А важливе те, який був загальний зміст і тенденція наших розмов.)

Я вже сказав, що наші світогляди різнилися один від одного. Можна сказати, що все, чого б ми не торкнулися, Лесь розумів і словами виясняв інакше, а я інакше. Я думав, що я - сильний учень, то я все розумію ліпше, ніж він. А ми не належали до тих, щоб у будь-чім легко уступали один одному, або для конвенансу потакували, хоч не годилися один з одним. З того у нас виходили безперервні спори і дискусії, які ніколи не кінчилися. Коли я сьогодні думаю про те, то ті наші розмови уявляються мені, як безперервний двобій між нашими світоглядами: його інтелігентським і моїм селянським.

Я сказав, що багато навчився від Леся. Це відноситься до того що я завдяки йому пізнав, чи зрозумів, який це інтелігентський світ чи світогляд. Значить, не зрозумів до кінця, бо це й неможливо було тоді для мене /і це взагалі окрема проблема і для старшого/, а тільки Лесь дав мені підстави або ключ до розуміння цього. Розуміється, це не сталося нараз, і не тільки завдяки тим нашим молодечим розмовам, а завдяки всьому нашему знайомству і приятелюванню.

Наведу зразки тодішніх наших розмов:

Одного разу, не знаю з якої нагоди /здається, що я сказав йому, що не розумію якогось вірша Олеся/, Лесь сказав, що поезія, краса і мистецтво не є на те, щоб їх розуміти, але на те, щоб їх відчувати.

- Як - кажу - відчувати? Я розумію відчувати: більш, кривду, зимно, спрагу, приємність і т.д. Але як відчувати поезію і красу без розуміння?..

- Що ж ти будеш - каже Лесь - розуміти з музики, коли її не відчуєш? На основі чого скажеш, що одна мелодія гарна, а друга - негарна? Або що тобі з драми, що йде на сцені, коли ти її будеш розуміти, але не будеш відчувати?..

- То не буду - відповідаю - ні розуміти, ні відчувати!

- Ще навчишся.

- То навчуся розумом, а не чуттям...

Іншого разу, пізно вечором, вибухла в місті пожежа. Я вже був поклався спати, коли приходить Лесь і буить мене:

- Ходи, подивимся на пожежу. Це буде повний напруження вид.

- То люди - кажу - в білі, а ми будемо шукати "видів"?!

Я встав, і ми пішли, але між нами зараз постала дискусія.

Лесь: Ти думаєш, що тільки ти знаєш, що люди в білі?

Я: Та знаю, що ти також знаєш, але яка наша мораль?

Лесь: То йди, помагай рятувати.

Я: Там мене не потребують.

Лесь: Отже не хочеш ані виду, ані не хочеш рятувати. Чого ж ти властиво хочеш?

Я: Якщо вже не рятуємо, то бодай нехай не шукаємо виду!

Лесь: Отже абсолютна пасивність і індинферентність до всього, що не було б... .

Я не мав що відповісти.

Ми приглядалися пожежі: Лесь - як палаккотів вогонь і відбивалося світло, я - як пожежники і люди гасили. Але ми довго не приглядалися і скоро пішли додому: я зіпсув Йому віл, а він мені мораль...

Лесь не щадив мені епітетів за мою "селянщину". Він різно мене називав, залежно від того, в чім і як я Йому перечив.

Так називав мене "гранчаста голова", начебто хваличи, що я бистроумно думаю, а в дійсності мав на думці, що я нічого не розумію, або розумію все навиворіт. А коли я боронився, він ніби годився і казав, що це - дійсно бистроумність.

Та найгірше, що я ще тоді не розумів тонкостей іронії, якої часто вживають інтелектуали, і приймав усе дослівно так, як він говорив.

Знов казав, що я своїм способом думання більше подібний до жінки, ніж до мужчини. Спочатку я думав, що він це розуміє так, що я - "чуттєвик" і все ніжно відчуваю, у протиставленні до мужчин, які є грубими раціоналістами. Але пізніше я зрозумів, що він мав на думці те, що жінки звертають більшу увагу на практичні дрібниці, а мужини на вище узагальнення речей.

Було також, що казав мені, що я хочу наслідувати Марка Кагона, відомого староримського /"хлопського", як ми називали/ філософа, про якого ми читали в школі в "Життеписах" Плугарха. Одею то я вже розумів добре і зразу зареагував: "Але він завдяки своїй філософії став консулом!" - Лесь усміхнувся: "Ти консулом не будеш"...

Часто звертав мені увагу, щоб я виражався "густіше" /т.e. зрозуміліше/, а то мені часто траплялося, що я говорив неясно, вживаючи кованих, штурчних слів. Одно з таких слів, не пам'ятаю, яке, він злобно пафразував: "гольцапілінія" /гольц - но-німецьки - дерево, капіллі - по-латинськи - волоси/, разом це мало б означати "щітка"...

Раз сказав мені: "Ти знаєш, як ти виражуєшся?" - "Як?" - "Так, як писані українські судові протоколи, контракти купівлі і продажі або завіщання з ХУ-ХVI століть" - "Не знаю, - кажу, як писані протоколи і т.д." - "То прочитай собі"...

Пізніше, вже в університеті, я читав причинки до історії України і довідався, що ті протоколи і т.д. писані "штучною мовою, сухо і сколастично".

Розуміється, мені було ~~надто~~ неприємно, коли він так говорив, але я не ображався і не гнівався, бо бачив, що він це говорив щиро і без злоби, тільки щоби мене навчити.

Сьогодні я розумію, що в тім, що ми говорили, було багато наївностей. Але тоді ми, як на наші молоді развиваючіся уми, все брали серйозно.

В розмовах ми дуже стереглися пустих балачок. (Наскільки ми їх стереглися, можна бачити по тім, що) Коли нам вичерпувалися "серйозні" теми, ми воліли мовчати або жартувати, (розвказувати анекдоти, ніж пусте говорити.)

Раз Лесь розказав якийсь дотеп. Тоді і я розказав дотеп, який чув від людей, а якого Лесь не чув. Йшло про те, щоб сказати, що важніше: сонце чи місяць? Треба було відповісти "місяць", бо вдень і так виднося, а вночі то бодай місяць світить". Коли я так запи-тав Леся, він відповів: "Треба би сказати "місяць", тільки не знаю, чому".

Іншого разу під вечір ми вертали додому, а була мряка. А відомо, що в густій мряці, а ще під вечір, всі предмети видаються більшими і приймають інші форми, ніж є в дійсності.

Недалеко на полі був кущ, який я знат, але Лесь не знат. Я, показуючи рукою на кущ, запитав його, вживачи для більшої смішності діалекту: "Ти си мислиш, жи то вото що?" Він відповів, що ко-

пиця сіна, але я сказав, що кущ, і показалося, що дійсно кущ. А вже не пам"ятаю, чи я йому признався потім чи ні, що знат, що це кущ. Скоріше, признався.

Але тоді ми, напереміну, то він то я, показуючи руками на різні предмети в полі, які знали або не знали, питали. "Ти си мислиш, жи то вого шо?", при чим видумували найсмішніші предмети і назви.

Вкінці він, показуючи пальцем ніби на мене, ніби поза мене, питав: "Ти си мислиш і т.д.?" Я, думаючи, що відповім дотепно, кажу: "То я". - "Ні, - каже Лесь, - то туман". А відомо, що в нас "туман" по-східному "мряка", а по-західному тупа голова...

Ми посміялися, але потім вже нічого більше не питали.

III.

Домашні відносини Леся. Його родина трагедія

Родина Курбасів походила з Литви. Лесь розказував, що батько діда /його прадід/ прийшов до б.Галичини з Литви в двадцятих роках ХІХ ст. і був управителем лібр у якогось пана в Верхній Борщівці. Не сказав, чи був по національності литвин. Але з оповідання виходило, що був українець, що треба прийняти також на основі того, що дав свого сина одиноку - Пилипа /діда Леся/ на українську геологію.

З родини Курбасів тепер у Галичині, наскільки я знаю, не осталася ніхто в живих: ні в чоловічій, ні жіночій лінії.

У діда було трьох синів, найстарший священик в горах. Ні його імені, ні назви села, в якім був, не пам"ятаю. Він мав сина, одинака Зенона, який був на три роки старший від Леся. Вони оба не живуть. Наймолодший син Роман, від 1904 р. адвокат у Стрию, був бездітний і тепер також не живе.

Дід був зразу сотрудником у якомусь селі в Березанщині, а потім парохом у Ст.Скалаті. Помер під час першої світової війни і похований в Ст.Скалаті.

Коли в котрім році, батьки Лесья, Степан і Ванда, перенеслися до діда до Ст.Скалата, напевно не знаю. Історія галицько-українського театру, за ~~ствердженням Т.Медведика~~, виказує, що Янович покинув театр у 1899 р. Але з оповідання Лесья і матері знаю, що перенеслися до Ст.Скалата щойно в 1900 р., коли Лесь і його брат Нестор ~~Хопровіч з.М./~~ почали ходити до Тернополя до гімназії.

Село Ст.Скалат віддалене від містечка Скалата на 4-5 км. Його положення в порівнянні з іншими подільськими селами, з виїмком тих, які лежать в ярах над ріками, можна назвати мальовничим. Село лежить у підніжжя східного кінця хребта вапнякових горбів, званих Медоборами, що тягнуться від околиць Скалата на захід до Збаражу і поза нього. Їх відногою є відомі каменольоми в Добриводах, звідки беруть камінь на відбудову і розбудову Тернополя.

Над селом звисає гора, яку називають "Сабариха", і з неї беруть, і злавна брали, камінь на мощення доріг і будову сільських господарських будинків і хат.

На збочі Сабарихи під верхом стояла, і тепер стоїть, старинна Кам'яна церковця, з-під якої вигікає джерело, вода якої має бути помічна на біль очей, ревматизм і т.і. Місце з церковцею на горі називають "свята гора", і тут на св.Трійці відбувалися відпости, зрештою відомі тільки в більших околицях.

Збіч гори і її підніжжя покриті мішаним лісом, що півколом опоясує село. З другого боку є яр, яким прогікає потічок.

Зі Сабарихи простилась широкий вид на околичні села на схід поза Збруч і на захід до Тернополя і поза нього. На гору і до ліса ми часто ходили з Лесем і Зеноном на проходи.

Парохіяльний дім, у якім мешкали Курбаси, стояв менше-більше посередині села, від сторони ярку. Навколо забудовань рідко стояли кріслаті липи. З півднєво-східної сторони був невеликий сад з вишнями, сливами, грушами і і. Сад /був тоді/ досить запущений.

Дім був партеровий, старий, муріваний, під гонтами, з ганком з кам'яними стовпами від подвір"я.

Господарські будинки: стодола, стайні, комірка тощо були новішої будови, невеликі. Невеликі також були тік і подвір"я, які також були досить запущені. "Видно було", - подумав я, але вже пізніше, як пізнав близче Курбасів і зрозумів деякі речі, яких досі не розумів, - "що тут мешкали артисти - інтелектуали, а не господари"...

В домі було п"ять кімнат, крім пекарні, під домом льок.

Старовинні оріхові меблі, на стінах і підлогах тяжкі, вже досить витерті дивани /коври/, олійні образи і краєвиди, глибокі, вже також досить витерті фотелі, форtep"зи старішої моделі, порцелянова посуда, срібна застawa і т.і., вказували на те, що дім був колись заможний і багатий.

Але тепер він ані не виглядав, ані не був багатий. (Вправді в домі ще було четверо служби, два хлопці і дві дівчини, і на господарстві завжди крутився як або старший братчик, але була всього одна пара коней і то, які мало що різнилися від селянських. Було три корови з молодняком, вівці, свині, індики тощо.)

Дідові, коли я був у них перший раз, 1906 р. було добре за 70 років, і він сам не господарив (- парохія мала кругло 40 моргів /20 га/ не дуже доброго, бо в більшості в горах, поля.- Господарили - мені невідомо, на яких умовах - як і старші братчики, а вони, розуміється, господарили для себе, а не для Курбасів. Бувало, що вони коней, яких за умовою мали вживати тільки для домашніх пос-

луг, брали до польових робіт, і часто дід і мати Леся, яка вела хатне господарство, в потребі не мали чим виїхати.

А і парохія, хоч до неї належали ще два присілки, Новосілка і Полупанка, які були в більшості польські, не приносила великих прибутків. А дід не належав до тих парохів, що тиснуть парохіян за треби. Було загально відомо, що в селі мало було таких господарів, які б йому не були за щось довжні. Та вони звичайно нічого не віддавали.

Але нікуди правди діти, - як за Шевченком казав Огоновський, - якими не обов'язковими були парохіяни супроти нього, то таким і він був супроти них: ^{парохії} він ~~з~~ культурними і господарськими справами не займався, і село виглядало запущене, старосвітське.

Але діда не можна було за те дуже винуватити. Раз, що він належав ще до старої генерації духовенства, яке, поза церковними, громадськими справами не займалося або займалося лише виїмки, а з другого боку, його особисте життя було дуже нещасливе: його жінка /бабка Леся/ довгими роками хорувала і ще молодо померла. Потім, син Степан /згаданий Янович/ проти його волі покинув у сьомім класі гімназію і вступив до театру. Він і оженився проти його волі і не по його думці. І хоч у театрі визначився, все одно, дід мусів йому весь час матеріально помагати. Вкінці захворівши і покинувши театр, сів йому з жінкою і трьома нелітніми дітьми на плечі.

Це все не давало дідові змоги поза церковними справами займатися ще й чим іншим.

У Яновичів, крім Леся, був ще молодший син Нестор, який помер на тифу 1902 р. учнем третього класу. Була також дочка, наймолодша, Надія, тоді шестилітня, дуже мила і цікава дівчинка. Коли я був перший раз у Курбасів і розмовляв з матір'ю, вона стала близько нас і, піdnісши голову догори, прислухувалася, що ми говорили, і щораз

втручалася до розмови, хоч мати їй напоминала, щоби не втручалася. І коли вона ще раз щось сказала, і досить потіпно, я сказав, як це у таких випадках говориться. "Прийми, боже, і моїх чотири грейцарі /копійки!/ I то така мала, а що то буде, як буде велика?.." - "Тоді буде вісім!" - як-стій відпартувала вона і втекла.) Тільки вона не вспіла бути довго великою, бо на початку першої війни померла на туберкульоз /похована в Скалаті/.

Так, сімейне життя Яновичів склалося дуже нещасливо.

Але я повинен докладніше розказати про недугу батька Леся: вона займає важливе і до деякої міри рокове, місце в біографії Леся, і її годі поминути, щоб не сфальшували біографії.

Як Янович перенісся до Ст.Скалата, він уже був хворий. Пиртія стало у нього органічною потребою. Як він зовсім нічого не випив, приходив напад, ним тряслло, вінтратив свідомість, падав, де стояв, і страшенно терпів. Мати Леся часто сама посидала Йому по горілку, щоб не дивитися на його муки.

А що Йому не давали грошей, він виносив з хати що попало, або продавав зі себе що ліпше. Коли я перший раз побачив Його, він зробив на мене страшне враження: ~~він~~ був неголений, нечесаний, і одяг на нім був можливо найдрантивіший, і сорочка, хоч була чиста, але полатана, такі ж черевики. Коли я це побачив, щойно тоді я зрозумів, чому Лесь ніколи не розказував про батька, ніколи не згадав його ні словом.

Зрештою, коли був у " нормальнім" стані, т.е. коли ані не випив забагато, ані щоб нічого не випив, ~~бо тоді був зовсім хворий,~~ то по нім зовсім не було видно, що він хворий. Він говорив і жартував, як нормальна людина і високоосвічена, яким був у дійсності.

Як мене Йому тільки представили, питав мене, що я думаю зі собою по матурі робити. Коли я Йому сказав, що йду на філософію

/філологічний факультет/ на латину й греку, він сказав: "Хочете дібратися до самих джерел культури. Це похвально. Тільки - додав сміючись - якщо б вам прийшлось покинути філософію, то нехай вас бог боронить іти до театру!"

Я думав, що він це говорить поважно. Але пізніше я побачив, що він ніколи нічого не говорив поважно. Все було іронія і сарказм. Так, у цім випадку він ані не вірив, що я "доберуся" і взагалі, чи будь-хто добереться до "джерел культури", і сама культура була йому байдужа. А про театр, що я мав би до нього вступити або не вступити, згадав тільки для того, що він йому "в"ївся в шпік /стрижені/ і кості", і він не міг про нього подумати без жалю і ненависті...

І помер батько Лесь /осінню 1908 р. - а зложилося так, що я був і при його смерті і на похороні: я був тоді прийшов до них, щоби попрощатися, від"їжджаючи до війська/ в страшних муках, ніким не оплаканий. Плакала тільки спазматично мати і мала Надія, що дивилася на неї і плакала не за ним, а за собою і за своє змарноване життя. І братів, які за життя не жили з ним у згоді, не було на похороні: їх не повідомили впору.

Похований Янович у Ст.Скалаті на цвинтарику біля церкви недалеко від парохіального дому.

Як Лесь відносився до батька? Передовсім не вірив, що він мусів довести себе до такого стану "з об"ективних причин". Був переконаний, що коли б був не хотів пити, то не пив би і не кривдив його, і матері, і всієї сім"ї. Не можна сказати, щоб його ненавідів, але не любив його. Він його соромився і чув до нього страшний жаль. Вони не говорили один з одним.

Як Лесь відносився до батька, найкраще можна бачити по тім, що не був при його смерті /вийшов на той час з хати/, а на похороні

Йшов за всіма людьми. Але що, у нього було синівське чуття і йому було жаль, що не може любити батька, як другі, (посвідчить така подія:

По тім, як я був перший раз у нього, (і він був у мене.) Він прийшов пішки до мене. Ми, із моїм батьком, сиділи за скринею, як це бував в селянській хаті /тепер це інакше/, попивали рум, їли смажені на салі яйця і розмовляли. Але мені впало в очі, що Лесь мало говорив /звичайно був балакучий/ і весь час дивився на моого батька. Він бачив, що я це Зауважив. Ми погостилися, розпрощалися з батьком-матір"ю і потяглися знов разом до нього до Ст.Скалата. Але по дорозі каже мені Лесь: "Я подивляю твого батька". /А мій батько малим, 14-літнім хлопцем три роки вчився на дяка в селі за 40 км від нашого села, але дяком не був: коли в 1868 р. під час похесті холери повмирали його батько /мій дід/ і двох братів, він вернув на господарство/. Я знов, чому він так сказав: бо він порівняв свого батька з моїм. Але питаю: "А го чому?" Він подумав хвилину і сказав: "За повагу і внутрішній спокій". - "Чого ж ти мені кадиш?" - кажу. - "Не каджу, брате!" - і замовк.

(Але чому я про все те розказую? Скажу щиро, мені прикро про те розказувати, і воно може не годиться так говорити про людину, яка в нас визначилася, хоч усе те правда.)

Але У Леся було почуття своєї слабості і неповноцінності /таке почуття яркими красками змальовує Франко в своїй поемі "На ріках вавилонських" і в деяких стихах "Зів"ялого листя"/, яке проявлялося в різних його життєвих потягненнях, а настанку різко виступило в замахах на своє життя. А того почуття і тих потягнень і замахів ми б не розуміли, якщо б не знали докладніше, що діялося в його домі ^{та} в його душі.

Тільки собі уявити: день у день, через 10-15 літ, та ще в

тім віці, коли людина все найсильніше відчуває і переживає і коли формується її психіка, дивитися на те все, на щоденні хатні неполадки, які бачить служба і про які знає все село і дооколична інтелігенція - це ж значило весь час уважати і почувати себе пониженим, покривдженім, висміянім і погородженим - і це мусіло оставити слід у душі Леся!

І треба тільки подивляти гарг душі, силу волі, твердий характер і віру в добро Леся, коли він не зломився відразу малим, пішовши на бездоріжжя, але переборов усю це, скінчив гімназію і г.д.

Не знаю, чи і наскільки Лесь на старші літа позбувся того почування. Це залежало (не так від того, що він став великим, як від того,) як йому уложилося особисте життя. (На всякий випадок) Думаю, воно як-небудь відбилося на його діяльності, як взагалі відбуваються сильніші переживання з молодих літ у творчості всіх митців і поетів.

Я сказав, що дім Курбасів не був багатий. Щоб це ствердити, не треба було бути аж у їх домі й усі бачили. Вистачило побачити, як мати Леся сама одягалася і як одягала дітей: вони були одягнені скромно і не по моді, так, як одягають по містах передміщани - рільники й ремісники.

Мати часто жалувалася, що не може "звести кінців з кінцями".
Лесь з
 І мешкав братом Нестором у Тернополі спочатку в бурсі /ім. Кацали і вул. Кацали, тепер Міцкевича, в тім домі тепер Веч. школа/ разом зі селянськими синами. Перший рік і я мешкав з ними в одній кімнаті. Кімната була від входової брами наліво, зараз за мешканням настоятеля бурси, вікна на подвір'я. В кімнаті було, наскільки пам'ятаю, всім учнів, кожний мав своє залізне ліжко і кастрлик, посередині стояв великий довгий стіл, навколо стола лавки, коло дверей на

стіні прибита вішалка на одіж. Пізніше мешкав Лесь у міщанських родин, при кінці гімназії у вдови по нижчім урядовцеві, також з селянськими синами /як згадано, на вул. Острожського/.

Курбаси, власне кажучи, мати Леся часто гостила товаришів Леся, яких він запрошуває - про це я згадував - між ними і мене. Постійно від кількох літ, через непорозуміння з батьком, перебував у них на свята і ферії згаданий Зенон, стриечний брат Леся, "залізний студент", т.е. що все студіював і нічого не кінчив. Спочатку ходив на медицину, потім на права /юридичний факультет/, а тоді був на філософії.

Як я був перший раз, у них перебували дві старші дівчині, знайомі матері, мабуть сироти, які помогали їй в шитті.

Мати радо перетримувала тих "гостей", щоб відвернути думки, свої і Леся, від домашніх відносин, а крім цього вона хотіла тим відтягнути Леся від театру.

Між іншим, ці "гости" багато коштували, і це також причинялося до того, що мати Леся не могла звести кінців з кінцями.

(Що ми цілыми днями робили?) - Перший раз я був у них з півгора тижня, а пізніше приїжджав /чи приходив/ час від часу на два - три дні.)

В неділі разом з дівчатами і малою Надею ходили на проходи або улашували товариські забави. В будні дні дівчата шили, а ми читали, спорили, грали в шахи, т.е. я грав з Зенком, бо Лесь не грав в шахи, Зенко нас фотографував, Лесь грав на фортеці "яні, співав. Також стріляли зі Зенкового Флоберта до пташків і інших цілей. Найгірше стріляв Лесь, і Зенко казав, що він стріляє "Паубогу в вікна".

Це, так сказати, була для мене школа інтелігентського відпочинку. взагалі і тепер спеціально по матурі.)

До Курбасів приходили також "правдиві" гості, місцевий учитель, священники зі сусідніх сіл, офіціал зо двора і і. Тоді ми звичайно грали в карти преферанса, і тоді я навчився тої гри.

Ліл до нас не виходив. Він, коли не йшов до церкви або не їхав в село, то сидів в своїй канцелярії. Зі сім"ю сходився тільки на обіди і вечери, снідав в канцелярії. Гості, коли приходили, то наперед, з пошани, відвідували піда в канцелярії.

Батько Леся приходив до нас рідко. Звичайно тільки на те, щоб сказати який дотеп або когось викрити, (звичайно Зенка. Раз вітково взяв участь у нашій забаві, званій "почтою". Забава була така, що ми сиділи при столі, кожний мав картку паперу і писав на ній якесь питання, але так, щоб другі не бачили, що пише. Питання загинає і подавав направо сусідові, і той, не читаючи питання, вписував відповідь. Так повторяли кілька разів, аж карточки заповнилися. Потім збирали карточки і відчитували, і при тім виходили смішні каламбури.)

Цікаву тоді відповідь написав батько Леся. На питання: "Wie gehts?" /Як тобі поводиться?/, а яке він, очевидно, мусів підгляднути, написав: "Kann nicht mehr gehen" /Не можу зовсім ходити/.

(Відповідь була цікава не тільки грою слів, але також тим, що її, у відношенні до батька Леся можна було взяти за ширу правду, а не за дотеп.)

(Ще признаюся, що я в тій забаві дуже не вмів дотепно ані ставити питань, ані писати відповіді, бо тоді п'ерший раз брав участь у такій забаві.)

(Ще хочу замітити, що) Лесь мав велике щастя у жінок уже в гімназії, але сам не піддавався їх чарові, аж на третьому році університету, коли вже мав 23-24 роки.

Лесь міг жінкам подобатися: поставний, стрункий, очі живі, волосся довге, догори чесане, широка чорна краватка, в "язана в ко-карду, зі спущеними поверх кінцями а la молодомузівці /"Молода муз" - група тогочасних львівських українських молодих поетів з В.Паговським на чолі/, добре уложеній, дотепний, а при тім супроти жінок дуже стриманий і шанобливий.

Був такий випадок:

Коли я був перший раз у Курбасів, до села прийшов новий інтелігент з жінкою - обоє молоді люди. Вони зробили візиту Курбасам, і зараз від первого разу було видно, що жінка заінтересувалася Лесем. За тиждень вони знов прийшли, і чоловік пішов до діда до канцелярії, а жінка лишилася з нами грати в карти. Жінка якось відразу сіла зблизька Леся. Ми грали в карти, і нараз Лесь, як опарений, вискочив з-за стола, в першій хвилині, якби не зінав, що робити, але зараз зорієнтувався, сказав: "Пробачте, я - зараз!" - і вийшов.

Ми докінчили гру в трійку, але я був цікавий, чому Лесь так раптом вийшов. Я собі встав, попросив вибачення і вийшов. На по-двір"ї питала Леся: "Що сталося?" - Него обурений, не-то здивований, а не-то застижений, відповідає: "Вона мені поставила ногу на ногу!"

Накінець про "політичну" пригоду Курбаса. Про цю пригоду розказав мені Лесь, але вона була також описана й надрукована в памфлете.

Ше як Роман, стрий Леся, був студентом університету, він знався з революціонерами-емігрантами з Росії. На ферії в 1903 р. або 1904 р. він умовився з одним революціонером, що перевезуть літературу до Росії: революціонер мав приїхати до Ст.Скалата, тут Роман постарається перевізника, і цей перевезе його через Збруч.

І революціонер приїхав з двома тяжкими валісками до Курбасів на парохію.

А в Курбасів був такий, строго придержуваний, порядок, що перед ділом усе скривали, що не робилося так "як треба". Так, наприклад, скрили те, що Лесь ^{у 1906р} не здавав матури. Це робилося для того, щоб не тривожити дарма діда.

Романові, коли він умовлявся у Львові, здавалося, що перевозка вдасться легко: "Ог прийде, сяде на підводу і поїде!" А воно не прийшлося так легко: передовсім неможливо було знайти так скоро підводу, де був якраз живий час. А Роман не міг узяти лісових коней і сам відвезти, бо і не знав дороги, і кіньми розпоряджалися дяді і братчики.

І революціонерам прийшлося кілька днів почекати у Курбасів. Але ж вони не могли його показати ані лідові, ані нікому в селі! Лідові, бо він був /ще тоді/ московофіл-легітиміст, і як було йому говорити про революціонера?! А в селі - ану ж, знайдеться хтось, що донесе до /австрійської/ влади, і Курбасів запідозрять у перехованні шпигунів! А це легко могло статися, бо в селі, яке в більшості було московофільське, була українська меншість, яка ворожно ставилася до священника-московіла.

А і революціонерам повинно було залежати на тім, щоб не занадто показуватися, бо це була погранична полоса, яка кишіла від агентів царської розвідки, і легко могло донестися до пограничної сторожі, що готується перевозка.

Так вийшло, що Роман кілька днів мусів тримати революціонера замкненим в комірці, в якій на ферії ^{сам} спав.

Але памфлетиста це дуже озлобило. Він написав, будь то Курбас /в памфлєті Конграбас/, значить, Роман, зовсім без причини, тільки з боягузта, тримав його в заперті, ховаючи перед ділом, бабкою, тітками і т.д.

Та найгірше, що йому перевозка взагалі не вдалася: нещасти

хотіло, щоб Роман трафив якраз на такого перевізника, що був агентом, і він завіз революціонера, разом з літературою і валіzkами, просто на жандармську станицю. Про те, очевидно, що перевізник був агент, Роман довідався щойно пізніше.

А памфлетист написав, вправді не впрост, але цього треба було здогадуватися, що це Роман віддав його в руки жандармів...

Цих кілька слів нехай буде заразом сказаних в обороні доброго імені Романа і загалом Курбасів.

IV.

Лесь у гімназії. Його лектури і способності

До прилюдної школи Лесь почав ходити щойно від третього класу гімназії. Початкову школу і два перші класи гімназії робив приватно. Щоб говорити образово, початкову школу робив на підводах, т.е. переїздячи на підводах, навіть там, де були залізниці, тому що це було дешевше, від міста до міста з батьками з театропром. Йому тільки купили книжки і зошити і дали в руки, і він сам, тільки при допомозі матері, бо батько тим не займався, вчився, аж здав чотири класи початкової школи, наскільки знаю, в Самборі.

Два перші класи гімназії робив уже тільки наполовину "на підводах", т.е. тоді вже від часу до часу приїздив до діда до Ст. Скалати, де мав учителя. Розуміється, треба було мати великі способності й охоту до науки, щоб кінчити школу без школи, як це буває тільки з великими людьми. Цим учителем був саме згаданий стрик Лесь Роман. Він був студент прав, але більшу частину студій провів вдома і здавав, як це було тоді у нас, що торкається правників, у звичаї. Понинішньому ^{ще} було б заочне навчання, тільки без законної санкції.

Роман, як Лесь розказував, мав свою бібліотеку -"повну шафу книжок" і був дуже ^{на}читаний. Був прогресивних поглядів і мав зв"язки

з російськими емігрантами-революціонерами у Львові і Чернівцях. В студентськім житті брав живу участь, робив реферати для студентів у Львові і для старшого громадянства на провінції. З батьком (Лесь)^{Лесь} жив в незгоді, і як батьки Лесь перенеслися до діда, а він став адвокатом, до діда мало приїздив.

Роман мусів бути для Лесь добрым учителем, - та й не шука було вчити такого учня, який зразу все розумів і запам'ятовував - бо Лесь часто його згадував, що-ле, коли чув від нього.

Але стрик Роман мав для нього, для його духового розвитку, ще й інше, глибше значення: він давав йому зі своєї бібліотеки, в його наймолодших дітах, перші книжки до читання.

Бібліотеки Романа я вже не бачив, бо він, ставши адвокатом, забрав її зі собою, але що це були за книжки, знаю з оповідань Лесь і матері: це були, окрім правничих і інших наукових книжок, передовсім твори українських письменників: Шевченка, Франка, Марка Вовчка, Квітки, Котляревського, Федъковича і і., які були настільними книжками Романа, а погім, повісті - переклади з "Бібліотеки найзначиміших повістей" "Діла", яке Роман пренумерував.

Першою більшою книжкою, яку Лесь прочитав з бібліотеки Романа, була "Подорож довкола землі в 80 днях" Верна, яку він читав, як переробляв третій клас поч. школи. Це він мені сказав, як ми мешкали в бурсі, і він побачив цю книжку у мене.

Але в домі діда було ще друге джерело першої духової поживи Лесь: це була бібліотека російських класиків діда. Дід, як я казав, був московоф і пренумерував "Галичанина". З "Галичанином" приходили російські класики: Пушкін, Гоголь, Некрасов, Толстой і і., і дід складав з них бібліотеку. Приходив також журнал "Нива", яку дід зшивав річниками. Ці річники, вже досить пошарпані, я ще переглядав, як був перший раз у Курбасів. Бібліотеки я вже на бачив. коли за-

місті "Галичанина" почала виходити вже чисто російською мовою "Прикарпатская Русь", дід перестав її пренумерувати, а російських класиків спрятав. Він тоді й перестав бути москвофілом.

Чи Лесь читав ділових російських класиків? Про те ми не говорили ні з Лесем, ні з ніким вдома. Це були такі часи, що коли хто з українців і читав російські книжки, то з тим крився і не признавався до цього, бо це уважалося москвофільством. Але що читав, у цім нема ніякого сумніву. Найперше, неможливо є, щоб Лесь не читав якоєсь книжки, яка була в домі і яка б вона не була, але маю на те такий безпосередній доказ:

В третім класі, як ми мешкали в бурсі, учні з другої кімнати вилапали одного товариша, як читав російську книжку, а він був москвофіл. Вони вирвали йому книжку з рук і принесли до нашої кімнати. Це була, як я чув від товаришів, брошура Дідицького "Как в один час малороссу научиться русскому языку". І Лесь прочитав нам вголос кілька речень - про що це було, не пам'ятаю, бо я й не дуже тим інтересувався - з цієї брошури. Нам упало в очі, що він читав не "язичком", як читали наші москвофи, а з російською вимовою і наголосом.

Тоді я, ні інші товариши, не прив'язував до цього більшої ваги. Але тепер є це для мене певним доказом, що Лесь уже перед третім класом ^{гімназії} читав російські книжки - вимови міг навчитися від стріка Романа, - а значить, і читав російських класиків з бібліотеки діда. А крім цього в вищій гімназії я зауважив, що він читав поправно по-російськи.

Я вже згадував, що Лесь багато, дуже багато читав. Він належав до ^{на} ~~найбільше~~ читаних учнів у класі. А якщо брати під увагу тільки красну /художню/ літературу - белетристику, поезію, драму, бо наукової літератури Лесь не читав, - то він без ніякого сумніву

був найбільш ~~очитаний~~^{ка} у цілій школі. Це не тільки я тверджу, як його приятель, але це знали всі учні й учителі в школі. Учителі в класі не раз напоминали його, щоб менше читав, а більше вчився. Лесь на те мовчав і далі читав.

Читав днями і ночами, якщо тільки товариші, з якими мешкав, дозволяли йому довше світити.

Як багато міг Лесь читати, можемо бачити по тім, що він не знав ніяких спортив, ні ігор, ні забав. Не знав тому, що за читанням не мав часу цього навчитися. Він не вмів ні танцювати, — пізніше, як уже був у театрі, може навчився, — ні соргатися на лижвах /коньках/, про лещета /лижи/ не було мови, ні грали в м"яч, не тільки ніжний, але й ніякі ручні, ні плавати, ні веселувати, ні їздити на ровері /велосипеді/, — про шахи й стріляння я вже згадував, — про танцювальні вечірки з дівчатами, які уладжували школа або учні самі в приватних домах, щоб він ходив на них, абсолютно не було мови, — не гімнастикувався на пручку, що особливо люблять робити хлопці, не їздив верхом, не лазив по деревах, до чого мав нагоду на господарстві у діда, і т.д. і т.д. Одинока гра, яку знав, була гра в карти — преф'єранс, але і його не грав добре і не грав залюби.

(Розуміється, цим я не хочу сказати, що виступаю проти тих усіх ігор і забав молоді. Навпаки, це причиняється до здоров'я, і я сам робив все те молодим, — з віймком лещет, — але йде про те, щоб представити, скільки злишнього часу міг Лесь посвятити, і посвячував на читання.)

(І замітне ще те, що він зі свого читання не робив ніякого "шуму", (як це буває між учнями, які більше читають і які на кожнім кроці і перед кожним чваняться, що багато читають і яку саме книжку читають і т.п.) Від Леся нікто ніколи не чув, що, яку книжку він чи-

тає. Так само у нього не було ніякої задуманості ні росіяння, коли читав. Він міг бути захоплений і перейнятий якоюсь книжкою, але цього не показував назовні. Під час читання з ним можна було в кожній хвилині про будь-що свободно говорити. Тому й деякі товаришіуважали його "легким" і "поверховним", але таким він не був.

(Розуміється, я не думаю давати навіть приблизно критичний огляд лектур Леся. Раз що я не є фаховий літературний критик, а друге, я не все знаю, що він читав і в якім порядку. Він же мені не голосився з кожною книжкою, яку читав, і я не все бачив. Але те, що я бачив і собі запам'ятав, і який я мав тоді загальний погляд про його лектури, а також які помічення чув від нього принагідно про поодиноких письменників і книжки, те скажу, і це повинно дати хоч не повний, але ясний образ того, який був загальний зміст, напрям і об'єм його лектур.)

Щодо української літератури, то можу сказати, що читав все, що тільки з'явилося у нас друком і до чого мав доступ. Особливо жадно слідив за новинками. Отже читав не тільки старших письменників, як Франко, Нечуй-Левицький, Чайківський, Грінченко, Мирний, Куліш і і.- про Шевченка, Котляревського, М.Вовчка і др. я вже говорив, але й молодших, як Стефаник, Коцюбинський, Олесь, Леся Українка, Кобилянська, Пчілка, Самійленко, Черемшина, Грабовський, Ковалів, Яцків, Лукіянович, Карманський і т.д. Його уваги не уходили і скоро-минущі новинки, як "В свічаді плеса", "Як чоловік зійшов на пана", "Восток і Запад", "Новомодні коляди", *Wiz i' regewiz* /по-польськи віддана брошура памфлет гумориста Шпитковського проти багатьох укр. громадян, що не хотіли йому помогти матеріально/ і т.і. Він усім тим цікавився, і йому того було до чогось потрібно, якби старому читачеві або літературознавцеві чи громадському діячеві.

Від четвертого класу читав щоденну пресу, періодики і журнали: Діло, Свободу, Громадський голос, Червоний прапор, Раду, Прикарпатську Русь, Літературно-науковий Вісник, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Мету, Зеркало і т.д., так само пресу польську і жидівську по-польськи, що йому попала в руки. Це у відрізненні від інших учнів, навіть зі старших класів, які цього не робили.

У нього не було якогось одного літературного чи суспільно-громадського напрямку, якого б він тримався або ставив перед другими. Читав все без розбору, що тільки з'являлося друком, і з однаковим зацікавленням.

Але це не значить, щоб він не розбирався в тім, що читав, або щоб не мав свого смаку. Пам'ятаю такі його помічення про поодиноких українських письменників і твори:

Франка, розуміється, цінив високо і поважав за його гігантичну працю і громадську діяльність, але його поезією не захоплювався /навіть його "Мойсеем" і "Зів"ялим листям" ні/, як занадто розумовою і науковою. Казав, що Франко в ліриці - це наш Горадій, а Горацием він не захоплювався. Відмічував "Лиса Микиту", але не як казку для дітей, а як життеву філософію нашої галицько-української інтелігенції селянського походження.

Стефаника читав уважно і вглиблювався, але ним також не захоплювався.

Правдиво захоплювався Олесем /"З журбою радість обнялася"/ і Лесею Українкою, зокрема драмами. Їх твори мав свої власні, а "З журбою р.о." знав напам'ять.

Між поетами вирізняв Грабовського. З давніших високо ставив Фед'ковича, про якого казав: "Наш любий-рідний Осип Юрій Косован-Фед'кович-Гординський /як його назвав на основі урядових і його осо-

бистих документів Колесса/, не знати, чи тому, що він /Федъкович/ був такий нещасливий, чи тому, що походив з Буковини, так само як його /Леся/ мати. З творів Шевченка знати багато напам"ять, навіть переспіви псалмів.

На Яцкова і Винниченка дивився зі знаком запитання, а на "молодомузіїв" хитав головою.

Українських письменників завжди читав з перспективи західно-європейських літератур, і в них йому завжди чогось недоставало.

Поголовно читав польських письменників, які топі були у нас "урядовими", так як німецькі. Творів польських письменників я бачив у нього мало, а все одно, знаю, що він у цілості, або майже в цілості, прочитав Сенкевича, Пруса, Крашевського, Тет-Мазра, Оржешкову, Красіцького і др., не говорячи про Міцкевича і Словацького, яких ми брали у школі подрібно. Читав також молодших: Виспіянського, Жеромського, Пшибішевського і др.

Щодо російських лектур я повинен напарел сказати ось що :

Як уже було згадано, тоді читання російських книжок уважали у нас москвофільством, і тому мало хто у нас читав російські книжки. Це особливо відноситься до шкільної молоді, з якої взагалі ніхто не читав російських книжок. Читали тільки москвофіли, яких було 1-2% між нами, а і вони читали їх потасмно, зі страху перед товаришами-українцями. Антагонізм і боротьба між учнями українцями і москвофілами зросли особливо тоді,- перший десяток ХХ ст., - коли разом з упадком "Галичанина" впало також примітивне і напівсвідоме москвофільство, а його місце заняла чиста і свідома, мовна і політична російщина. Тоді буквально між українською молоддю ніхто російської книжки не важився взяти в руки. Воно й тяжко було тоді в Тернополі дістати російську книжку, тому що тут не було ні росій-

ської бібліотеки, ні книгарні. Вони були тільки у Львові в "Народнім Домі" і "Ставропізії".

Так отже тоді Лесь усе-таки діставав російські книжки і читав! Він ~~був~~ привик до них з малку. У вищій гімназії він з тим і менше крився. Тоді, як відомо, в нашім громадянстві, головно під впливом Франка, почали щораз менше уважати російські лектури москвофільством, а серед учнів то й зовсім перестали, а то під впливом таємного гімназійного "Гуртка самоосвіти", який обов'язково був соціалістичний і інтернаціональний.

Тоді і між учнями стали більше читати російських авторів, але не в оригіналі, а в перекладах /Обломов, Відродження, Анна Кареніна, Вина і кара, Крайцерова соната, оповідання Чехова і пр./.

Звідки Лесь діставав російські книжки, я не знаю, але знаю, що читав Тургенєва, Достоєвського, Чехова, а бачив я у нього також Аркадія Аверченка, Арцибашева. А ще цікаве, що мав власний збірник оповідань Достоєвського в німецькім перекладі.

Тут може кому впаде на думку, що, значить, Лесь своє "демократичні погляди взяв з російської прогресивної літератури. Так отже ні: демократичні погляди він виніс уже з дому і перейняв від стри-ка Романа. А учнівський "Гурток самоосвіти" їх у нім ще більше утверджив. А з другого боку, Лесь не звергав уваги на суспільні, політичні і моральні погляди, які находив у красній літературі. Він їх все одно, прогресивних чи назадницьких -якби недобачував.

Однако вся вага лектур Леся лежала не в українській, польській чи російській, а в західноєвропейських літературах.

Розуміється, я також не знаю всього, що він читав з західноевропейських літератур. Але можу назвати такі прізвища белетристів, які бачив у нього або він мені сказав: Бальзак, Діккенс /з

цими двома "носився" найбільше/, Гіго, Ліма, Флобер, Стендаль, Купер, Жорж Санд, Доде, Золя, Б"ернсон, Гамсун, Лягерле, Вассерман, Мультатулі, Йокай, з давнішніх Боккачіо, Сервантес і других, яких не запам"ята.

Оте, (що /зрештою, не все/ - якось екзотичне й атракційне - читають наші ~~змічайні~~ інтелігенти /також не всі/ на старість, як пенсіонери, щоб розігнати скуку,) є Лесь серйозно проробив для самоосвіти молодим гімназистом, виконавши велетенську роботу над собою.

Розуміється, українських перекладів було мінімально, то він читав польські і німецькі переклади. По-польськи я бачив у нього Стендаля, по-німецьким Мультатулі /"Макс Гавеляар"/ і Б"ернсона.

Німецькі поважніші книжки почав читати вже в 5 кл. гімназії, тоді, коли інші учні в тім класі читали щойно байки і легкі оповідання. В 7 кл. я бачив у нього кілька, з 8-10, німецьких книжочок, власних, з дешевої *"Universal Bibliothek"* (*Лейпциг*) з перекладами творів східних народів, з яких запам"ятив *"Гакунтала"* /староіндійська драма/.

Книжки брав з бібліотек через знайомих, і мав зв"язки через стрика Романа з ~~жидівською~~ бібліотекою в Дрогобичі. Багато купував книжок на власність.

З поетів найвище ставив Байрона і Гайне. З Гайне знов багато напам"ять в оригіналі, підкладені на ноги співали.

Не радо читав Гетого, про якого казав, що він - природник і філософ, а не поет. А зміст Фауста знов з опери Гуно, Ніцше і Штирмера не читав, він не находив у них нічого спільногого зі собою.

Спеціально займався драматичною літературою. Шекспіра знов у цілості, а чого не було по-українськи, читав по-польськи або німецьки, але й те, що було по-українськи, читав ще раз по-німецьки /але

-ї в „зарубіжній“ газеті „Літературна Україна“ місяць під назвою „Бандура“ (відомий як „Бандура“ в Івано-Франківську) вийшов з цим

документом.

¶ з цих даних можемо зробити, а то гадати чого концепції
„оруженого“ міністерства з „Вищих енергетичних та промислових
відомств“ є.

це вже на університеті/. Так само Молієра й Ібсена. З Шіллера і Лесінга, чого не читали в школі, читав вдома. Бачив я у нього також Гавлтманна, Стріндберга, Коцебус, М.Гальбе й "Аннуція. Про "Сакунталю" я вже говорив. З українських, польських і російських драматургів: Старицького, Карого, Лесі Українки, Фредри, Гоголя, Горького і др., які йшли у нас на сценах, багато знав напам"ять.

З якою жадливістю і пістизмом читав драматургів, посвідчить те, що в 6 кл. щоб читати Шекспіра в оригіналі, ~~учився~~^з по-англійськи, а в 8 кл. /!/, щоб читати Ібзена, по-норвезьки. Коли я Йому, дорікав за норвезьку мову перед матурою, він сміявся. Зрештою, ^{тоді} не навчився ні по-англійськи, ні по-норвезьки ~~х~~іба пізніше~~х~~. Йому важливіше і цікавіше було читати, ніж учитися мов.

Знав також оперну літературу, українську і світову, яку ставили у нас на сценах: Вєрді, Легар, Глінка, Дворжак, Монюшко, Лісенко і т.д., з яких осевні музичні мотиви, і взагалі більші партії, співав напам"ять. З опер мав лібретто.

З оперних композиторів найвище ставив Р.Вагнера, якого опери, зокрема театрологію, знав майже в цілості напам"ять. Але це вже було пізніше, як ми були у Відні.

Між іншим, завдяки Лесьє може і я з світової музичної літератури знаю дещо більше, ніж знають наші пересічні інтелігенти.

Я згадав, що Лесь не любив читати і не читав філософічних і наукових: соціологічних, історичних, природних, астрономічних і т.і. творів. У нашім "Гуртку самоосвіти" були такі книжки, як "Історія філософії", "Політична економія", "Від угопії до соціалізму", "Виникнення родів", "Єнса і матерія" *Häschel-q*, "Непропаща сила", "Нові і перемінні звізди" і т.і., так отже тих книжок Лесь майже не читав. Знаю це позитивно, бо в 7 і на початку 8 кл. був головою і бібліотекарем "Гуртка" і знав, хто що читав. Він їх тільки перевертковував.

І що більше: в "Гуртку" був такий порядок, що кожний член мав виготовити в році бодай один реферат. Отже Лесь ніяк не можна було спонукати, щоб виготовив реферат. Він не відмовлявся, але й не робив. Як же міг зробити, коли не читав наукової літератури?..

Чому Лесь не читав наукової літератури?

На це можна би відповісти просто, що він, мовляв, який напрям прийняв від малого, - читати лише белетристику, поезію і драму, то його тримався і в пізніших літах. Але така відповіль була б поверховна. (Во чого ж він відразу малим, або вже трохи більшим, не читав наукової літератури?)

Правдива причина цього -розуміється, попри його таку вроджену структуру духа - була те, що він не мав внутрішнього спокою і рівноваги духа до цього. (Він читав лише та, що, як він думав, його успокоювало і відвертало увагу від домашніх відносин, а що в дійсності його тільки ще більше обеспокоювало.)

Але до цього була ще друга причина, а про яку я довідався шайно пізніше, вже на університеті, а саме, що він уже від наймолодших літ думав вступити до театру, якби призначив себе Йому, отже уважав, що Йому наукової літератури непотрібно.

(Я ще повинен вияснити, чому Лесь першого року не допустили до матури. А то хтось може подумати, що або те неправда, що я говорю, що він був дуже спосібний і ^{на}читаний, або те, що його не допустили до матури.)

(^{Лік} Так отже Лесь упав жертвою, з одного боку, саме своєї ^{на}читаності, чи то надмірного нахилу до читання, а з другого боку, урядової ревності, чи охоти вислужитися перед владою, нового директора, якого ми дістали на два місяці перед матурою, математика, москвофіла /старішої дати, Ом. Савицького/. Він, виходячи з того становища, що коли учень багато читає, то не вчиться і не знає шкільного мате-

ріалу, - Лесь фактично слабше стояв з греки і фізики, а про те, що перед матурою вчився по-норвезьки, бувши занадто певним матури, я вже говорив, - на спілку з тим учителем, що в 7 кл. дістав від учня анонімний лист, не допустили Леся до матури. А що Лесь знає шкільний матеріал, доказав тим, що в наступнім році, в тій самій школі і під тим самим директором, здав матуру екстерністом, що було далеко трудніше, ніж здавати публічним учнем.)

У Леся в гімназії були ще такі спосібності:

Грав на фортеп'яні, і грав добре. У нього був, крім польських "Музичних шкіл" і збірників українських пісень і арій Лисенка, Січинського, Вахнанина, Людкевича і др., великий, може 40x40 см, німецький двотомовий збірник "*Sang und Klang*", в якому були виbrane пісні й арії і партії з опер світових музиків: Бетховена, Шопена, Шумана, Мендельсона, Ліста, Гайдна, Чайковського, Вагнера, Штрауса і др. З того збірника Лесь грав нам часто і співав поодинокі композиції, і грав, не щоб "бубнив", як це буває, хоч і з великою технікою, а з великим чургам, протяжно і плавно, якби на органах.

Між іншим, я від Леся навчився слухати фортеп'яну, і навчився відрізняти, чи хто грає мелодії й арії виразно, чи невиразно.

Він також до співу сам собі акомпанував, що, як відомо, не кожний співак, хоч уміє грати, пографить.

Ноти читав з первого разу. Як ми були у Відні, він купив був збірник німецьких народних і бурштейнівських /"бурштейн" - член німецьких студентських, існуючих від середніх віків, товариств-корпорацій - *Vierschenschaften*, з особливими костюмами, чобітьми з халявами вище колін, шпагами, з особливими ритуалами і т.д./ пісень і вивчував їх без допомоги жодного інструменту і без камертону. І я на-

вчився тоді від нього деяких пісень, з яких ще досі пам'ятаю, зрештою, відома у нас "*Дандаміш*" /гішмося/ і "*Крамбомбай*" - бурлескна пісня про горілку.

Та найважливіше те, що не знати, де і коли він навчився грати на фортеп'яні і читати ноти, бо це він умів уже в 7 кл. Я думав, що він ходив до якої музичної школи, і питав Зенка, але Зенко сказав, що не ходив, а навчився цього від матері, яка грала на фортеп'яні, і від акторів, на принагідних фортеп'янах. А у діда вчив його стрік Роман, який також був музикальний.

Почавши від 5 кл. виступав на шкільних концертах як соліст і декламатор, а в 8 кл. на шевченківськім концерті старшого громадянства співав соло "Гетьмані".

І ще така подробиця:

В 7-8 кл. учні видавали напівгаємний, бо вчителі неофіціально знали про те, рукописний гумористичний листок, - мабуть він так і називався, напевно не знаю, бо не був до нього причасний, - в якому висміювали, як хто вмів, поодиноких товаришів, понайбільше за те, хто які мав знайомства з лівчагами і т.д. Так отже Лесь ілюстрував цей листок і ілюстрував добре, якби це робив справжній карикатурист. І знову єкаве, що він рисувати ніде не вчився. - Поодинокі номери цього листка з Лесевими карикатурами я ще бачив до війни в 1930р. у Його б. редактора т.Ст.Вонса в Ігровиці, тепер помершого /одна з його дочок, як я чув, співає тепер у Львові в театрі/.

Накінець про епізодичний письменницький виступ Леся в гімназії. В 8 кл. ми написали по етюдикові -- вже не пам'ятаю, як прийшло до того, і хто з нас подав таку думку, але йшло про те, чи ми напишемо щось таке, що би нас надрукували. Ті етюди вислали до "Літ.Наук.Вісника", на руки Франка. І Франко помістив їх.

Лесь написав під псевдонімом "Зенон Мислевич", а етюд мав заголовок "В гарячці", багатомовний для нього заголовок!/. Він поміщений в ЛНВ г.24, квітень 1906, стр.37-40 - це ~~справдив т. Медведник~~ - Між іншим, це також вияснює, чому Лесь не допустили до матури.

Коли "В гарячці" вже було напруковане, а мое ще ні, і я думав, що вже не помістять, ми говорили про те, і тоді Лесь сказав: "Усе одно, але я письменником не буду!" Пізніше вияснилося, чому він так сказав: бо він готовався на актора. Але тоді я цього не знов і запитав: "Чому?" - Він хвилину подумав і сказав: "Бо письменником може бути тільки той, хто любить про себе, і взагалі про будь-що, другим розказувати. Я не люблю нікому нічого розказувати".

Це правда, що Лесь не любив нічого подрібно розказувати. І так само може те його зауваження про письменників правильне. Воїнакше, не писали би.

Однаке про Лесь правда те, що він не став письменником тому, що у нього ~~фантазії~~ не було таланту, радше терпцю епічно розказувати. І думаю, що ця його недостача уміння епічно розказувати відбилася також на його пізнішій режисерській діяльності. X

У.

Наші прогульки в гори і гутірка про гуцулів
під час другої прогульки

Характеристика нашої приятелі з того часу, як і самого Лесь, була б неповна, якби я поминув наші прогульки в гори /Карпати/ і гутірку, яку ми вели під час другої прогульки.

Ми зробили дві прогульки в гори: одну на ферії по моїй матурі /1906/ і другу по його матурі /1907/.

Лесь любив багато ходити. Любив вільні простори, поле, ліс,

загалом, коли відпочивав, ніколи не сидів у хаті. Він кидав книжки і хату і ходив, (як це пишеться в біографіях багатьох великих людей.) А тоді він потребував товариства і тим товариством - значить, як трапилася нагода, - був я.

Як ми йшли в гори, ми не надумувалися і не збиралися довго і якогось дня Лесь сказав "Ідемо в гори", і ми поїхали. Діло було не в туристиці, а в тім, щоб ходити.

Перший раз ми не брали зі собою ні рюкзаків, ні теплішої одяжі, ні міцнішого взуття, а поїхали, як були. Це в нас називалося, що ми вибираємося в туристику "без туристичної фанфаронади". Ми навіть не брали зі собою карти, яка є обов'язкова при туризмі. Лесь казав, що стрик учив його, що в горах не треба карти. В горах ніколи не можна заблудити: кожний потік заведе нас до якоїсь більшої руки, а над рікою завжди буде якесь людське житло, в якім можна про все розпитати. "В горах" - казав стрик - треба тільки уважати, щоб не стати медведеві на лапу..."В дійсності ми не взяли карти тому, що її не мали.

Перша прогулька була однодневна - на Хом'як, кругло 1500 м над рівнем моря. Це була чисто теренова прогулька, якої ціль була тільки йти, і в якій ми з людьми зовсім не стрічалися. Ми поїхали залізницею до Микуличина, тут переноочували в школі у знайомих Курбасів, досвіта пішли горі Прутом на Хом'як і ще того самого дня вернули до Микуличина і залізницею додому.

Про враження на тій прогульці нема що говорити. Ми в горах уже були, Лесь малим хлопцем з театром, а я в шосткім класі ще з двома товаришами, - і гори не зробили на нас особливого враження. Згадаю тільки, що, як ми вийшли на гору і поглянули на долину аж по Станіславів /"Станіслав" - німецька назва з австрійських військових

карт - тепер Івано-Франківськ/ - то ми були захоплені видом, і Лесь нагадав відомий жилівський логотип: мовляв, чого ж ми драпалися так високо на гору, коли на долах так чудово?"

Друга прогулька була довша, шестидневна і різноманітна, на Говерлю ,2061 м над рівнем моря. Ми вже стрічалися з людьми і старалися їх більше пізнати.

Є дві дороги з долів на Говерлю: одна з Микуличина горі ПрУ-
том попри Хом"як з 30 км, а друга з Вижниці /на б.Буковині/ через Кутти-Косів і гірський хребет Буковець горі понад Черемош до 80 км.

Ми вибрали другу дорогу, бо першою ми вже йшли, а потім хотіли більше піznати гуцулів, яких центр попри Космач є здовж тої дороги.

Ми поїхали залізницею через Чернівці до Вижниці,- тут ще оглянули приватну українську гімназію, з Вижниці по мості через Черемош до Кут, а з Кут диліжансом санаторії дра Тарнавського /зведення для відтощування/ до Косова, із Косова пішки на Говерлю.

Тепер ми вже мали зі собою теплішу одіж і коци, бо знали, що будемо ночувати кілька ночей в гуцульських хатах і колибах /шалаших/. В Косові робов"язково покупували собі дзьобенки /гуцульські торби/ замість рюкзаків і топірці.

З Косова ми могли йти через Космач - "столицю Гуцулії", як його називали спеціалісти, знавці й обожателі Гуцульщини. Але це було би для нас затяжко, бо треба би весь час іти верхами, а крім цього ми не мали карти. Ми пішли ріvnішою дорогою через Буковець і вгорі понад Черемошем через Криворівню і другу "столицю Гуцулії" - Жаб"е /Жиб"е/.

В дорозі переконалися, що нам треба було взяти зі собою більшу кількість тютону і радикальних газет, бо за тим гуцули в горах дуже

питали. Але цього ми не знали, і нам було дуже неприємно, коли ми задармо впрошувалися на ночліг, бо грошей вони не брали.

Назад ми йшли тю самою дорогою, а тільки ще перед Криворівнем збочили на південь ~~н~~горі понад погік, що плив у Черемош до пограничного з Угорщиною сільця Брустур, де переночували. Із Брустур попліли на дарабі /трагва, пліт/ долі потоком і Черемошем, яких 20 км, до Вижниці і звідси залізницею додому.

Всього були в дорозі шість днів, а других шість днів потрива-ло, заки вдома "відакліматизувалися" від гір. Відомо ж, що подоляк дуже не привик до гір, але як довший час перейде грами, чистим по-вітрям, вільними просторами, сосновим ароматом і ялицевим димом і овечим запахом з гуцульських хат і колиб, то знову довго триває, заки те все з нього "вивітріє".

Відмічу такі моменти з нашої дороги:

Від гуцулів завжди було тяжко довідатися, де, як далеко якась місцевість чи місце находититься. Вони або дійсно не знали, чого ми хочемо - ми могли перекрутити назву, або, скоріше, не хоті-ли говорити. Це був їх якби партікулярний патріотизм, який наказу-вав їм ~~з~~аховати секрет.

Коли було, наприклад, запитати: "Чи ще далеко до Земброні або Перевала?", то гуцули завжди із співчуттям хитали головами й відпо-відали: "Ой, ши /ще/!" - "А скільки?" - "Май /приблизно/ милька". А як було ту "мильку" йти з півдня і знов запитати вже других, то вони знов відповідали: "Ой, ши, май милька". То Лесь, сміючись, ка-зав, що, видно, у гуцулів нема інших мір довжини чи віддалі, ні більших, ні менших, тільки миля.

А були сердечні моменти.

Коли ми вже підійшли під Говерлю, а було над вечір, і огляда-

лися, де б переночувати, то побачили вище від нас колибу. З неї вийшло кілька молодих людей, міських видно, таких туристів як і ми.

Ми й пішли в напрямі до них. Вони були заклопотані й озлоблені. Кажуть до нас: "Шкода йти, вони не приймають".

Ми зажурилися. Посідали і говоримо собі: "Може б бодай притулитися під колибою?"

А "котюга" /пес/ уїдає. Коли з колиби виходить гуцул, видно, сам "ватаг" /старший вівчар/ і здалека питає: "Ви на Говірлю?" - "Так,- відповідаємо,- та й думаемо, де б переночувати".- "А чому? - каже.- Заходьте до нас та й перепочинете".- "А у вас нема місця". Він бачив, що ми говорили з тими, що від них вийшли, подумав і каже: ^(для більше) "Аєк, глі бирше ніт, а глі вас двойка - найтимесь".

Ми пішли до колиби і розговорилися. Показалося, що вони їх тому не прийняли, бо сесе боли /були/ польські пани", ці жили.

Ми питали, по чим він пізнав, що ми - українці. Але він не дав ясної відповіді. Сказав, що в місті - він був у Станиславові, Коломиї і і. - на вулиці він не пізнає, хто поляк, а хто українець, але в горах пізнає.

І ще розкажу про нашу пригоду під час плавби на дарабі з Брустур до Кут, у якій ми зазнайомились з одним з гуцульських забобоном.

В Брустурах ще звечора дізнались, що на другий день відпливає дараба до Кут. Ми ^{по}просилися на дарабу, і гуцули радо погодились нас взяти. Їх було двох. Один з них, молодший, умів ~~написати~~ читати й писати.

На другий день, перед сходом сонця всіли на дарабу. Плили стоячи, але можна було й сісти на "бервені".

Як тільки вступили на дарабу, побачили на "бервені" вужа: невеликий, може на 30 см, чорний. Гуцули сказали, що вуж нешкіпливий. Але Лесь не зорієнтувався і топірнем струтив ^{його} вужа в воду. Гуцули

захнулись: "Шо ви учинили?! Оно недобром пахне!" - "Чому?" - "Увидите!"

Вони на добре були зажурені. Розуміється, це був їх забобон: "вуж", коли він вилізе на дарабу, невільно скидати в воду, а напаки, треба зберігати, бо він приносить щастя. А хто його скине, тому не минути нещастя!

Я, звичайно, не вірив ^{таукевіро} у забобони. Але, все одно, слово було сказане, і мені мурашки перебігли поза шкіру. Я налякався за Лесь. Я повинен був щось відповісти, напр., сказати: "Смійтесь! Це забобон!" Це додає відваги! Але не сказав нічого, а тим менше Лесь, винуватець, бо вони з ласки взяли нас на дарабу.

Нам було неприємно, що зробили гуцулам прикрість, ^{було їх} жаль, що такі гемні.

Ми відпили. Дараба була двоступенева. Старший гуцул стояв при переднім кермі, а молодший при заднім. Ми ходили то по одній, то по другій частині. Дараба бистро летіла по воді, яку спустили з гатки.

Коли, як ми були на задній частині дараби, недалеко від того місця, де потік вливається у Черемош, дараба розірвалася.

Розуміється, це був випадок, але гуцули були свяго переконані, що це через вужа!

Ми затерпли... Особливо Лесь, який не вмів плавати.

Гуцули переглянулися, зиркнули в нашу сторону, але не сказали нічого. Вміть, як на команду, поскакали в воду, наперед притягнули до берега передню частину, потім задню. Це все не тривало довше, як одну мінуту, і ми подивляли їх бистроту і зручність, з якою вони це робили - ново зв'язали дарабу, зіпхнули в воду /вони боялися, щоб вода не відплила і не було б по чім плисти/ і поплили далі.

Ми з Лесом тільки налякалися, а їм було жаль втраченого часу.

Але вони були раді, що позирали дарабу, бо інакше мусили б платити за непоставлені бервена.

Тепер вони добре "пазили" на дарабу, і ми щасливо доплили до Кут.

Але ми розійшлися взгоді, бо подарували їм по пачці тютону і кроні. Прощаючись, просили, щоб не гнівалися, бо ми ^{не} знали їх звичаїв

Що ми думали і говорили собі по дорозі - і пізніше, як вернули "л"хаті" /подому/ про гуцулів і Гуцульщину, коли їм близче приглянулися?

Ми, як правдиві визнавці просвіченого соціалізму, ними не захоплювалися, як захоплюються чи захоплювалися тоді наші студенти та і старші.

Ми відкинули геть усю ту романтику, в яку окутали їх наші літератори: Устіянович, Фед'кович, Шухевич, Стефаник, Черемшина аж до Хоткевича.

Ми їх не ідеалізували, ні в жанрі Фед'ковича, ані в жанрі Стефаника.

Ми знали, чим наші літератори захоплювалися на Гуцульщині: чудовою природою і чистим повітрям, шумом лісів і синім небом і на небі орлами і соколами. Але те захоплення вони перенесли і на самих людей, що там живуть, а це вже не було однаково виправдане.

Бо що ми бачили на Гуцульщині?

~~Ми~~ Бачили курні хати /хижі/, примітивну рільницу, скотарську і хатню господарку, неграмотність, незліченні і найбільше безглузді пересуди, забобони і чари, яких нема ніде в нашій країні, хіба ще на Поліссі, цілковиту або ~~маїж~~ цілковиту відсутність учнів в школах, чудернацький діалект, п"янство і т.д.

Розуміється, тепер за Радянської влади це все інакше - зреш-

тою, тепер я там не був, але тоді так було.

Ми порівнювали гуцулів з подолянами і бачили велетенську різницю між ними. Одним словом, Гуцульщина попри Лемківщину - бо Бойківщина сюди не належить, представлялася нам як найбільше некультурна закутика країни, хоч і з найбільш чудовою природою.

Ми розуміли, чому так було: на це склалися передовсім експлуатація чужих наїздників, а потім, взагалі, як відомо, культура до гір - все одно, в нас чи всюди інде - приходить найпізніше.

Ми не сумнівалися, що літератори це також добре бачили і знали. Але в такім разі, чому до цього не признаєтися? А чому жоден з них, хіба за винятком одного Черемшини, і то тільки мимоходом, не сказав цього виразно, а що повинен був насамперед сказати? Це тільки не давало нашим людям правильно розуміти, що культурне, а що некультурне, щоб з некультурним успішніше боротися.

Це нас, хоч молодих, а може якраз тому, дуже пригнічувало. Від того ~~внішнього~~ почування миувільнийлися тільки тоді, коли вступали до кооперативів що-небудь купити. Тут бачили справедливо культурних і інтелігентних - хоч ми собі говорили, що це могли бути дійсно перебрані інтелігенти - кооператорів. Ми, звичайно, під яким-небудь позором дозвіле загrimувалися в кооперативах і приглядалися, що там робилося. Кооператори були обов'язково одягнені по-гуцульськи, тільки без ~~пер~~ на "крисанях" і без мосяжних бляшок і шкіряних прикрас на одягах. Вони найчастіше кінчили кооперативні курси у Львові.

Так още під час прогулів нам, т.е. більше Лесеві, ніж мені, - бо я звичайно тільки "підбріхував", - впадали такі, як казав Іван Франко, злободнівні думки.

Але в зв'язку з гуцульським побутом і фольклором ми вели по дорозі також напівповажні балачки, до чого багато причинялося змушення ходом і враженнями, - я ці балачки зібрах в одну цілість і хочу

тут подати для повнішої характеристики нашої тодішньої приязні.

Як ми тільки з Буківця війшли вниз і стали над Черемошем, а Черемош був у тім місці ход непирокий, ала повноводний і бистрий,— Лесь зрештою без ємфази і театральності, що було в нього рідко і що його словам додавало тільки більшої правдивості, кликнув:

це

— Так ти той Черемош з бистрою водою, що навіяв на поета тугу за вродливою дівчиною з Верховини!

— Ага,— підхопив я, пригадавши собі "Верховинців" Корженевського,— і також той, що в нім всю рибу поїла щука, а в Коломиї повісили Тихоньчука і Ревізорчука!

Але ми довше над тим не розводилися і пішли далі. А я став снувати свої думки про гуцулів: "Як же то піється,— думав я,— що напів гуцульських коломийок такий веселій і такого веселого напіву у нас нема ніде? А хіба ж гуцули дійсно такий веселій народ і їх життя таке веселе?!"

Я сказав це Лесеві. На це він:

— От, підняв проблему!?

Мені стало ніжково: "Може я справді сказав якусь дурницю?.. Що ж? Не можна ~~—~~ знати ^{вс}ного!"

Але не здається Лесеві і кажу:

— Та ні, але скільки я не чув гуцульських чи верховинських пісень, то вони всі веселі. Маєш "Верховино, світку ти наш", "Над Прутом у Лузі" і ще, яких я не знаю.

— Ти ще багато не знаєш, а "Над Прутом у лузі" — любовна пісня, а не весела. А "В Чорногорі на Говерлі" і "Гей, в старім селі" знаєш.

— Знаю, ти сам їх мене навчив.— Я чогось був тоді забув ті пісні.— А ти звідки маєш ті пісні?

— Від акторів.

Припускаю і вже тоді припускав, що він чув їх від батька, але

Іншими Томайдот інші працівниками йому відповіли та
занесли до кінотеатру після цього відмінно у будинку міської
ради і кінодонесені про фінансові засоби інші у будівлі
і після цього відмінно відповіли що відмінно відповіли
занесли відомості що відмінно відповіли що відмінно
відмінно відмінно відмінно відмінно відмінно відмінно

Іншими Томайдот інші працівниками йому відмінно відповіли
занесли відомості що відмінно відмінно відмінно відмінно
занесли відомості що відмінно відмінно відмінно відмінно
занесли відомості що відмінно відмінно відмінно відмінно
занесли відомості що відмінно відмінно відмінно відмінно

На ст. 50

✓ Каскільки з саді добре гачаніччя,

W Тей, в старій селі
Я в коргні нові,
Мен мій чистий не-не!
Пив же він в неділю,
Продав все нарадю.
Літа же мій молоді!

але не хотів цього казати.

- А в збірниках вони є?
- Не зустрічав. А що? Співають сумних і поважних? ^{1/}
- Та співають, - сказав я чогось дуже тихо.
- Ти чому так тихо?
- Мене зашморгнуло в горлі.

Я був злий на себе, що говорив одну дурницю за другою. Ми йшли мовчки якийсь час.

Мені далі колотилися в голові "веселі гуцульські пісні", і я пригадав собі "Збірник народних пісень" Гнатюка. Кажу це Лесеві. Він на те:

- Та це не "веселі" пісні, а непристойні і сороміцькі!
- А сороміцькі - невеселі?
- З тобою не добалакаєшся.

Ми йшли знов якийсь час мовчки, і мені впали на думку непристойні потепи про гуцулів, між подолянами поширені. Мені ніякovo

1/ Тому, що я ті пісні чув тільки від Леся і ніде інде їх не чув і не находив у збірниках, а вони варти того, щоб їх записати, подаю їх тексти. Першої Лесь співав тільки одну строфу, другої - ~~мабуть більше, але я запам'ятах тільки ці:~~ *Гри*

Перша: В Чорногорі на Говерлі

Жечи Друг /сухий вітер/ припікає,

А мій брат семиліток

Мироноси /вівці/ віпасає, гей!

Друга: Гей, в старім селі Гей, в старім селі,

Я в корчмі нові, Я в корчмі нові,

Там мій милий п"е-п"е! Там мій милий п"е - п"е!

Пропив же він гачі/штани/ Пропив він сорочку,

А сам сів та й плаче. А сам сів в куточку.

Літа ж мої молоді! Літа ж мої молоді! *VV*

Якщо тих пісень дійсно нема в ніяких збірниках, а хтось з музиків цікавий, як їх співати, нехай звернеться до мене, я їх проспіваю.

Т.В.

наводити тут деякі з тих дотепів, але вони в нас загально відомі.
Кажу до Леся:

- А дотепи про гуцулів знаєш, які ходять між нашими людьми?
Вони всі веселі.

- Дотепи - не пісні. Вони на те, аби висміювати людей.

- Ага, - кажу, - то так, як старинні греки висміювали абдери-
тів /мешканців Абдери, міста в Тракії, грецькій колонії/. Наперед
приписали їм глупоту, а потім ту саму глупоту висміювали.

Лесь. Кожний народ має своїх абдеритів: поляки мають мазурів,
німці - саксонців.

Він це зівав з польської і німецької літератури. Ми йшли знов
якийсь час мовчки. *Кажу:*

- Цікаво, за що саме наші люди висміють гуцулів?

- Ти знаєш, на що би то вийшло, якби хотів вияснювати за що?

- На що?

- То було би так само, - зрештою, це загально відоме, - якби
хтось комусь сказав жартом якесь образливе слово, це обурювалося би
і боронився, і потім той вияснював, чому так сказав? Це було би ще
більше образливе, ніж саме слово.

- То ліпше не вияснювати?

- Ліпше.

Ми знов ішли мовчки, і потім, може на другий день, щоби собі
поправити репутацію знатця психіки народу, кажу:

- То, Олекса /так ми його зі Зенком називали/, про козаків у
нас співають і говорять поважно і з пошаною.

- Так, бо козаки билися, кривавилися, а гуцули не билися.

- А от Фед'кович розказує про воївничого короля Гуцула, що
тут недалеко на Срібельськім /скала над Черемошем між Криворівнею і
Кутами - ми плили попід ту скалу на дарабі і гуцули нам її показував-

ли.- Між іншим пізніше, в 1922 р., я йшов туди вже в іншім товаристві, і під тою скалою стояла фігура, і на тій фігурі на тім місці, де звичайно написано: "Сію фігуру поставив і т.д. ім"ярек", були вириті слова: "Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде!" Хто вирив ті слова, ми не довідалися, а до кого були звернені, ми догадувалися - до всіх експлуататорів. Цікаве, чи та фігура з тим написом стоїть ще досі/ спить заклятий в скалу разом з комонниками, і він буде битися.

- То він щойно буде битися, як пробудиться.

"Справді,- думав я, як можна до непізнання перекрутити історію і накрутити її до своїх ідей і цілей?! Розуміється, жодного короля Гуцула не було, і ніхто не бився!.. Кажу:

- Значить, це також неправда, що гуцули, в яких є топори і ковані бляшки, навчили німців і ляшків!..

- Одні співають "научив", а другі "научу", то це друге може бути правда...

Ми йшли попід якусь скалу, і в тій скалі була печера. Лесь каже:

- Не знати, чи туди ходив Довбуш?

- Ні,- вдавав я все знаючого,- він ходив з того боку гір, понад Прут.

Знов минув якийсь час, кажу:

- Але про Довбуша правда, що він бився!

- Він не бився, тільки нападав із засідок.

"Ага,- думав я,- він не ходив понад Черемош, тільки понад Прут тому, що звідти було близче до панів і богачів, здолів". Кажу:

- Але це погано свідчить про жінку з Верховини /Дзвінку/, що зрадила Довбуша!

- То нехай би був до неї не ходив!- сказав коротко Лесь.

Ми вже вертали назад з Говерлі.

Тепер нам було легше йти, бо згори, і нам з гори простиався далекий чудовий вид на примраченну долину Чоремоша, і ми були в добрім настрої.

Як ми тільки увийшли в Жаб"е, побачили в якійсь хаті весілля. Це було видно по святочних одягах, музичі і танці.

Нам було приемно дивитися на розвеселених людей, а що нам треба було відпочити і поїсти, то ми посідали напроти того весілля через дорогу в тіні дерев і їли, а при тім приглядалися весіллю, але так, щоб це не дуже впадало людям в очі.

Весілля було поділене на дві групи: одну з одної сторони хати і другу з другої. В одній групі танцювали коломийки, а в другій - арканы. Це Лесь мені казав, що арканы, бо я його ще не бачив.

В першій групі було багато людей, особливо молоді, "легені" вигойкували, і було гамірно і весело. В другій групі було мало людей, жінок і дівчат майже зовсім не було, а танцювали самі старші "газди" без жінок. Тут було тихо, ніхто не вигойкував, і чути було тільки музику і тупіт ніг, що деякий такт, раз голосніший, раз - тихіший.

Лесь розказував, - не знаю, звідки він це знат, - що у сербів, також селян, є цілком подібний танець /пізніше, в 1915 році, на війні в Сербії я його бачив на власні очі, - він називається "коло" /слово нагадує нашу коломийку, а якщо слово "аркан" має що-небудь спільног^у з латиським *აკანის*, то це значить "таемний"/ і його також танцюють тільки старші мужчини без жінок/.

Ми сиділи з годину, а ті танцювали арканы також з годину. Коломийку вже два рази переривали, а вони танцювали без перестанку, хоч обтиралися з поту. І хоч це був одноманітний танець, але вони танцювали його з великим напруженням, і ми з таким самим напруженням їм приглядалися.

Вкінці вони перестали танцювати, і ми встали і пішли.

Ми йшли мовччи.

- Ти чого так задумався? - питав мене Лесь.

- Бо це не є ніякий весільний танець, тільки якийсь релігійний, напевно ще з поганських часів, обряд, відповідаю.

- Як то обряд?

- Ну, нехай хоровід.

- Чому? - каже Лесь. - Це звичайний танець.

Я не перечив, і ми пішли далі. Але вже пізніше, по першій світовій війні, я бачив аркан на сцені, на вечірках як "спеціалісти" танцювали його на показ. І хоч це вже був стилізований аркан і не мав гої сили, поваги і скрученості, що оригінальний гуцульський танець, усе ж я був про нього тої самої думки, що це релігійний хоровід. Я питав себе, чому ж той аркан не став у нас салоновим танцем або взагалі народним? На всякий випадок це мені доказувало, що він має якесь особливе походження і призначення. А сьогодні я можу сказати тільки те, що жалую, що не прослідив цього питання враз зі сербським колом, у хореографічній літературі.

Ми ночували в гуцула на подвір'ї на сіні, і заки я заснув, мені думалося таке: "У гуцулів є два світи, якби дві верстви культури: один той, що його занесли на Гуцульщину подоляни, - це коломийки і взагалі веселі пісні і ~~танці~~ танці - коломийка, а другий, створений самими гуцулами, сумний та поважний, - це такі пісні, як "В Чорногорі на Говерлі" і "Гей, в старім селі", і танець аркан. З першого світу Фед'кович створив собі свій романтизм, а з другого Стефаник свій реалізм".

Досвіта ми поставали і пішли і по дорозі я виложив свою думку Лесеві. На те Лесь:

- Я кажу, що ти - гранчаста голова, але ще не досить: чому ти

що до веселого світу не зарахував тонких гуцульських різьб ^{«Х»} та інкрустацій на дереві й узорів з пацьорок, а до сумного - чорних вишивок на сорочках, рушниках і скатертях?

Справді! - мало не взявся я за голову. - Як я міг це забути?!

Але Канець:
- Я лишив це для тебе, бо інакше ти би вже зовсім не мав, що видумувати.

Ми пішли далі. Під вечір Лесь почав так:

- Знаєш, я також думав над тим. - Він подивився спідлоба на мене. - Але я думаю так: ти відкинь те, що ти сказав про подоляків, що вони занесли "веселий світ" на Гуцульщину. Чей же тобі все одно, що ти скажеш: сяк чи так. Ти скажи так: "Ніхто нічого нікуди не заносив!" [»] Веселий і сумний світи завжди існували паралельно поруч себе і в одних і других. Сумних і протяжних пісень ще сьогодні співають у подоляків лірники і бандуристи. Так само поважні танці, як чуємо від старих людей, ще недавно танцювали у нас на весілях і інших оказіях старі господарі, самі, без жінок, в коло і з присідами. Тільки в подоляків ті танці вже перевелися, а в гуцулів аркан існує ще досі. А те, що ти сказав про Фед'ковича і Стефаника, можеш лишити так, як є.

- Ну, бачиш, а ти кажеш що не вмієш довго промовляти. А ог, скільки набалакав! Знаєш, ми обидва вдвійку *vixibus unitis* /злученими силами/ могли б доконати великих ліл.

Щоб мене остаточно "докінчити", Лесь питав мене:

- *Ти* яких гуцулів волиш: фед'ковичевих чи стефаникових?

Треба було добре подумати, що віпповісти, а то Лесь за плизкість німилосердно висміявав. Питав хитро:

- А ти яких?

- Я на неділю волю фед'ковичевих, а на будний день стефаникових.

- Але ж вони однакові, і в неділю, і в будний день!

на ст. 56

У Висненку гому лесе не грав. В аматорських
гуртках, які вічують до театру і яка
справі була його підготовка до великої
сценічної філантропії. —

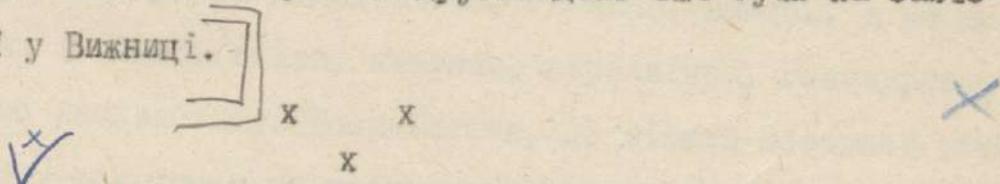
Ми у Відні в 1902—08 роках. Його віденські
"Класичні атеї" "драматичні студії"

Че є новісті проти членості до Українсь-
ких сценічних кориселів, які Карий, Садовсь-
кий, Саксаганський та ін. які своєю сценіч-
ною діяльністю заспівали декразз аматор-
ських гуртків.)

- Ні, - каже Лесь, - кожна людина в неділю інакша, а в будний день інакша.

- Ну, то я також так.

Ми сердечно посміялися, а на другий день вже були на залізничній станції у Вижниці.

~~Я повинен розказати про той крутій і перівний шлях Леся. Це було заразом вив'язанням з твої обіцянки, яку я дав тт. Медведикові — описати все, що знаю про Курбаса, як він підготовлявся до драматичної кар'єри.~~

Ще раз стверджу з цілою рішучістю і почуттям повної відповідальності, щоб не було ніяких сумнівів і зайвих здогадів, тим більше, що знаю, що) ~~Ніхто~~ крім мене цього не знає: а ^є сміє, що Курбас ані не кінчив ніякої драматичної школи, ані не грав у ніяких аматорських гуртках ~~або~~ виїмком одного-одинокого разу в "Жидах" Чірікова, яких і сам режисерував, на початку 1910 р., заки виступив у театрах: "Гуцульськім театрі" /1912/ і театрі Стадника /"Бесіди", 1912-1914/. Про театр "Бесіди" критика вже знає чи то з преси чи з історії нашого театру.

Розкажу по порядку, як було.

Наперед про драматичний талант Курбаса, як він представляється нам у гімназії.

Що він мав великий драматичний талант, це знали в школі всі учні й учителі, а й старші з-поза школи це бачили, хто тільки його знав. Між старшими можна було почути голоси, що Курбасові одиноке місце в театрі. Вони знали, хто був його батько.

Мені трудно було б науково з психологічного і фізіологічного становища описати драматичний талант Леся. Для цього треба би бути

спеціалістом-науковцем у тій ділянці. Але скажу, що той талант у Л.Курбаса впадав кожному в очі, хто його тільки перший раз побачив. Недаром учні, товариши Лесь, відразу, як він тільки до нас прийшов у 3 кл., "окрестили" його комедіантом, блазнем, паяцом, а як ми стали старшими і більше знали, клоуном, гарлекіном, гансвурстом і ще як там воно називається. Розуміється, це ніякий поважний доказ, а все-таки чому так інших не називали? І називали не злобно, а по-товариськи, і він не ображався.

А від себе скажу, що в нас у гімназії були випадки, що товарищи виступали зі школи й ішли до театру, і деякі навіть вибивалися ^{Гак}. Захарчук виступив з 5 кл./, але про жодного з них не можна було того сказати, що про Курбаса, що мав драматичний талант.

Виходило би, що Лесь уже від наймолодших літ повинен би на практиці виявляти свій талант, власне грати в амагорських гуртках і т.і. А власне цього не було! Виступав тільки, вже по традиції, на учнівських шевченківських і інших концертах декламатором і солістом, а в 8 кл. на концерті старшого громадянства.

~~(Коли я другий раз говорив з т.Медведиком, він висловив пропущення, що може Курбас грав у якихсь таких гуртках, про які я не знав. Отже про які гуртки могла бути мова?)~~ В гімназійних гуртках, які раз два рази на рік під проводом і наглядом катехигів /учителів релігії/ давали релігійні вистави, не грав, бо його як "слабого" учня та ще такого, про якого катехіт знат, що він не дуже релігійний, до цього не брали. Зрештою, він і сам не схотів би був грати в тих виставах, тому що вони стояли поза всяким мистецьким цензом. Знову ж в гуртках, які були при товариствах "Бесіда", "Боян", "Мішанське Брацтво" і і., також не грав, бо їм невільно було брати учнів. А коли б, не зважаючи на те, грав коли, то про це учні знати б, бо це відбувалося прилюдно. Так само не грав ніде поза Тернополем і не організовував

своїх власних гуртків, бо про це учні також знали б. *Мак само не грав, як був на університеті*
 Значить, так, грав, і то багато разів, як сам мені розказував, і мати, ще зовсім малим хлопцем, можна сказати, дитиною, з братом Нестером і іншими дітьми знайомих, вдома в імпровізованих інсценізаціях байок і казок, які сам укладав. *Але це свідчить тільки про його вроджений талант, і більше нічого.*

А якщо так, то слішно постає питання: як же прайдло до того, що він нараз виступив у театрі, як це історія знає, як скінчений артист, а що важніше і дивніше, як режисер-новатор, а значить, що вже до того часу мусів бути глибоко ознайомлений з драматичним мистецтвом і т. і.?

Отже Курбас драматичне мистецтво вивчав самоуком, як самоуком проходив *Si magna sit comparare licet parvis* /якщо можна великі речі порівнювати з малими/ - початкову школу і два перші класи гімназії і як самоуком навчився грati на фортеп'яні і читати ноти, а хоч би рисувати примітивні карикатури. А до того робив це таємно переді мною і перед матір'ю, а значить, і перед цілим своїм окруженнем.

Насувається питання: чому таємно? З тим в"яжеться друге питання; а саме, чому не грав в аматорських гуртках і взагалі чому не виказував назовні свої заінтересованості в театральнім мистецтві, заки вступив до театру?

Діло в тім, що його мати, яка добре бачила і його великий талант і тягу до театру, маючи за собою довголітні гаранди в галицькім мандрівнім театрі, а передовсім жаліве життя з чоловіком, не хотіла і рішуче противилася тому, щоби Лесь ішов до театру. Не те, що вона боялася, що він, будучи актором, хоч і визначним, на нашій сцені, не зможе дати, на випадок смерті діда, утримання їй і цілій сім'ї, - а

батько ще тоді жив. Але вона боялася, щоб він передчасно не виступив зі школи, а найбільше, щоби, буває, не пішов усліди батька і врешті-решт не зазнав його долі.

Нескільких років вона боялася просто панічно, щоб він не покинув ~~школи~~ /університету/ і не пішов до театру, несвідчить такий факт.

Як ми вже були у Відні, Лесь по умові з магір"ю, т.е. вона його до цього зобов"язала, мав до неї писати раз на тиждень. Але на початку, коли ми були зайняті Віднем, він написав один раз, а потім з тиждень-два не писав. Коли одного ранку дістала телеграму. Я загерп: "Що сталося? І з ким?!".. читаю: *Was ist mit Alexander Kurbasowa* /Що з Леськом?/. Кидамо бланк Лесеві. Він скипів. "Я їй зараз відпишу!" І на оплаченім бланці написав: "*Mit Alexander ist gut Alexander*"

- Чого ж ти так різко пишеш? - докоряю Йому. - Мати, певно, боється, щоби ти, буває, не захворів, а ти злостишся!

- Та ні, то "варіатка"!

Він знов, чому так сказав. Але я про це довідався щойно на зимові ферії, коли ми поїхали додому і коли я був у Курбасів, мати мені сказала, що думала, що він кудись виїхав з театром...

Й от вона, вже від наймолодших літ Лесь ~~ж~~ уживала всіх спосібів, щоб відтягнути його від театру. Так просила всіх знайомих, що приходили до них, між ними і мене, щоб відмовляли і переконували Лесь, щоб не йшов до театру. - Лесь, очевидно, слухав, але думав своє. І на те вона також тягом гостила різних "гостей", головно товаришів Лесь, що він їх запрошує, щоби вони відводили його від театру.

~~Вінні~~ ~~Рона~~ ~~що~~ як Лесь був у нижчій гімназії, - про це мені розказував Зенко, - ^{мати} "просьбою і грозьбою" - плачем-вимогла на ньому, що він приобіцяв їй, "дав чесне слово", "як довго молодий і нічого

не розуміє", не думати про театр і не грати в ніяких аматорських гуртках, зокрема не організувати драматичних вистав, а що Лесь дуже любив і до чого мав великий нахил. Вона думала, як Лесь скінчить гімназію і піде на університет, то потім уже сам не скоче йти до театру.

І Лесь обіцянки, даної матері, а яку він дуже - і заслужено! - любив і поважав, повністю дотримав. У те входило також те, що він у Відні крився, що студіює драматичне мистецтво.

І тут власне лежить причина того, чому ~~тт. Медведик і Гладкий~~
~~живувалися і в чім мені не вірили~~, що Лесь у гімназії і на початку університету не грав в аматорських гуртках і не організував вистав.

А щодо того, що крився переді мною зі своїми драматичними студіями, то була така справа:)

(Як ми були в гімназії, то хоч усі знали, і я знов, що у нього великий драматичний талант, але він цього нічим назовні не оказував. Це власне внаслідок обіцянки, даної матері.) По нім у нічім не було піznati, що він носить у собі зародок великого артиста. Поза тим, що багато читав, він зовсім не відрізнявся від других, звичайних товаришів. Правда, деколи ми говорили про театр, наприклад він казав, що бере за зле тим, що не скінчивши гімназії чи семінарії /педуцильша/, ідуть до театру: тому мистецький рівень наших театрів низький. Але це ще не означало, що він задумує йти до театру. В 8 кл. ми собі говорили, що обидва йдемо на філософію /філологічний факультет/. Він весь час того тримався. Він так і зголосив до директорського анкетного листка перед матурою.)

Так у гімназії, а і спочатку на університеті, я був твердо переконаний, що він про театр не думає і, можливо ніколи, до театру не вступить.

Тому я дуже здивувався, коли мати перед нашим від"їздом до Від-

ні - розуміється, ~~в~~ присутності Лесь - просила мене, щоб я "уважав на нього", щоб він не покинув університету і не вступив до театру. - Не знаю, який театр вона мала на думці.

- Але ж, пані добродійко, - сказав я йі годі, - він зовсім не думає йти до театру! Він іде на філософію!

- Ах, ви не знаєте, - відповіла вона, - він про ніщо інше не думає, тільки про театр! Приобіцяйте мені, що будеге його відмовляти від театру!

(Що я мав робити? Я особисто цілком не був противний - тому він ішов до театру! Навпаки, він, з таким талантом, міг в театрі визначитися! Але тому, що вона дуже настоювала, якби я був її одиночним дорадником і довіреним у справах Лесь в далекім Відні, я йі, зрештою, щиро, хоч проти своїх переконань, приобіцяв, що буду відмовляти.) (Я руководився тим, що, значить, якщо він дійсно рішений йти до театру, то, все одно, мене не послухає, а якщо ні, то я тільки піду по його лінії.)

А все-таки вона мала рацію, що Лесь думав тільки про театр! у цім я переконався вже пізніше, аж на 3 році університету, коли він мені остаточно признався, що йде до театру.

(А вже тепер є на те матеріальний доказ.) ~~А саме недавно г. Медведик приніс мені вістку, що~~ В архівах львівської "Бесіди" ~~найдов~~ письмо Курбаса з липня 1907 р., отже безпосередньо по його матурі, до виділу, в якім просив, щоб йому дали стипендію на драматичну школу... А Лесь це письмо переді мною затаїв!

Розуміється, йому стипендії не дали, і він не пішов до драматичної школи, зрештою, може це ліпше сталося, бо драматична школа могла йому пошкодити в його новаторствах. Але це є для мене певний доказ, що Лесь у гімназії, а і пізніше на університеті, весь час що

іншого думав і робив, а що інше мені говорив, просто був (наширий, — або) не зовсім щирий, супроти мене.

І та ж саме було у Відні. Він робив все можливе, щоб не зрадитися переді мною, що студіює драматичне мистецтво.

Так вийшло, що Лесь переді мною і перед своїм окруженнем відіграв велику комедію, якої дія тривала цілих п'ять літ, від 7 класу гімназії до 3 року університету: весь час думав про театр і до нього приготовлявся, а робив вид і говорив, що нього не робить, а на університеті, що студіює філософію.

(Мені осталося б сказати, чому Лесь крився переді мною зі своїми драматичними студіями. Правду кажучи, я не знаю, чому він це робив. (Можна б сказати, що це було тільки продовження тактики з гімназії. Але тоді, чому в гімназії крився? Він же мені слова не давав, як матері? І можна також сказати, що боявся, щоб я не сказав матері. Але це також була би поверхова відповіль і в дійсності неправдива: Він же зізнав мої погляди і мій характер, і мое відношення до нього, і не міг так думати. Більше зближене до правди було те, що драматичне мистецтво було для нього чимсь святым, занадто інтимним, його внутрішнім *noli me tangere* /не смій доторкнися до мене/, з яким він не хотів звірятися другим, навіть свому найближчому приятелеві. Але могли бути до того ще й інші, більше "вловимі" причини.

А що торкається його поступовання супроти матері, як він її весь час від наймолодших літ "страшив", що йде до театру, а не йшов довгий час, аж у 1912 році, то до нього можна влучно застосувати слова Гетеового Мефістофеля, який сказав про себе: *Sch bin ein Teil von dieser Kraft, L die stets das Böse will Und stets das Gute schafft.*"

/я — частина тої сили, що постійно хоче зла і постійно творить добро/, якщо разом з матір'ю будемо уважати, що мрії про театр — це

зло, а не вступати до нього, т.е. до якогось часу, - добро.)

Тепер про те, як ми були у Відні і як Лесь студіював драматичне мистецтво.

✓ Сюди перекос з 5 Ч

див. 4

Чому ми пішли до Відня?

раніше хтож

Тоді, і загалом, мало з української молоді їхали до Відня на студії. Раз, що дорога далека - а ще тоді не було такої легкої комунікації, як тепер - і мова чужа, а потім, не було сенсу їхати до Відня, коли й у Львові осягалося те саме: кінчив університет і діставав яку посаду. До Відня їхали переважно медики, тому що віденський медичний факультет рахувався як один з кращих не тільки в б. Австрії, але й в Європі, потім, їхали на якісь спеціальні студії, яких не було у Львові, далі, такі, що мали рідно у Відні, і вкінці, їхали багатші, яким не залежало на тім, щоб скоріше скінчити університет, а тільки, щоби "проглянути світ". А крім цього це був час, коли українська молодь боролася за свій університет, іуважалося дезерцією, коли ~~кто~~ виїжджав зі Львова.

Ми не належали до жодної з тих груп.

Справа була така, що коли я був на першім році, за участь у "бучі" /нелегальне віче в справі укр.університету/, яку уладили українські студенти на університеті в липні 1907 р., мене, разом з кільканадцятьма іншими студентами, релегували на два семестри, і на ті два семестри я мусів перейти на інший університет. Не хотячи йти до Krakova, як робили інші, я пішов до Відня. А Лесь, як говорив, пішов задля мене, а крім того цього бажала собі мати, щоби "Лесь мав у Відні опіку". Але в дійсності, як потім показалося, він мав свої обрахунки: якраз у Відні - центрі культурного і мистецького життя б. Австрії, він міг найкраще студіювати драматичне мистецтво в укритті перед товаришами і знайомими, а передовсім перед матір'ю, яка могла йому у

Львові прешкоджати. Тільки, розуміється, тоді я про те нічого не знати.

Я записався на свою латину і греку, а Лесь на германістику /німецьку мову/ і славістику /слов'янські мови в межах австрійської держави/. Вписатися помагали нам товариши-українці, які були у Відні вже довше, а що було організованою поміччю для тих, що перший раз приїхали до Відня. Вони й знайшли для нас мешкання і т.і.

І зараз на початку ми ствердили, що нашому студентові у Відні було легше утриматися, ніж у Львові. Це завдяки фондацийній харчівні "Mensa academica" /а.стіл/, в якій можна було студентам дістали снідання, обіди і вечеरі вдвое і втроє дешевше, ніж у Львові. І мешкання - в першім півроці ми мешкали на *Strozzigasse*,⁷ в другім, не пам'ятаю - були дешевіші, так само *Volkowäder* /народні купальні/ за 10 гелерів /5 коп./ під час, коли у Львові 1 кор. і т.і.

Лесь мав 50 корон місячно, я рівно половину, але це нам впovні вистачало. - Були такі, що мали по 80 і 100 кор. - Часом навіть ставало ще на пиво, яке, зрештою, звичайно платив Лесь, але воно було також дешевше, ніж у Львові. Він видаєвав також багато на театри, книжки, журнали і т.і., на що я собі не міг позволити.

Хоч ми були вже у великім місті - Львові /Лесь бував з театром/, а все-таки Віденсь зробив на нас враження. Що ж? І чужомовне і чужонаціональне місто і столичне, і більше західноєвропейське, ніж Львів. Усе було для нас нове. Заки ми взялися до викладів, наперед мусіли оглянути місто. Як ми тільки приїхали, Лесь зараз купив карту міста і "бедекера" /путівник *Bädeker's Führer durch Wien*, щоб знати, куди ходити.

І ми почали обходити й оглядати місто.

Цікаві були для нас нові типи людей, багато різних національностей. Німці говорили властиво двома мовами: літературною і діалек-

том, якого ми спочатку не розуміли, але Лесь скоро його навчився. Чехів було майже стільки, що німців, а були поляки, італійці, словінці, хорвати, румуни і і. Стрікалися часто араби, мурини, індійці, китайці і японці. Мад"ярів майже не було, а жди були зовсім інакші, ніж наші, галицькі.

Ми оглянули Пратер /парк/ з *Riesenrad*-ом колесо-велетень/ і були на нім, ціарський замок, кладовище з величавими нагробниками, *Kahlenberg*/гора/, відомий з битви з турками в 1683 р., в якій брали участь також наші козаки, парламент, у якім у тім році опозиція за податки грала на трубах і пульпітах, ратушу *Stephansdom* /костьол/, українську церковицю св. Варвари, безліч пам'ятників славних людей, між ними Гетого і Шіллера на спільній півокруглій площі, обведений низькою камінною балюстрадою, *Tiergarten* /зоопарк/ і т.д. аж до пив"ярень *Bierhallen* /у глибоких склепіннях зі старонімецькими малюнками і написами, що запрошували до пиття пива. А пиво було найрізноманітніших родів і назв *Münchener Bräu*, *Pschorr Bräu*, *Bürgers Bräu*, *Bavisches*, *Pilsner*, *Weiner Bier* і і./, і кожне мало інакшу краску, густоту і смак і інакший процент алкоголью і поживності. Ми пили, якщо пили, *Bavisches*, яке було найпоживніше.

А вже навесні в 1908 р. оглядали маніфестаційний похід дєв"яти австрійських націй з приводу 60-річчя панування Франца-Йосифа. Ми стояли на розі вул. *Кертнер* і Рінгу. Всі нації були в національних строях, слов"яни разом одні за другими, українці /тоді русини або рутени/ останні. Слов"ян було досить багато. Коли пройшли українці і за ними почали йти німці, якийсь "біргер", що стояв за нами, а якому надокучило оглядати слов"ян, кликнув: "*Na, endlich Schlupf mit di Kroaten!*" /в діалекті: ну, нарешті, кінець з хорвагами/.

Музей у Відні я знов - не знаю, чи їх було більше - три:

Kunstmuseum /штуки/ Naturgeschichtliches природознавчий/ і
Historisches /історичний/.

На оглядання одного музею ми призначували один день. Але ми не могли бути в жоднім цілій день. Вони нас дуже мучили. Найдовше ми були в історичнім, а найкоротше в природознавчім: арбітром до цього був Лесь. Я волів би був бути найдовше в природничім, бо він найменше мучив.

Театрів я пізнав чотири. Були ще інші театри на передмісті, які Лесь знов, але я не знов. Кінотеатрів тоді ще не було. Ті чотири були /вони були досить близько один одного/: Burgtheater /замковий - драматичний, коротко "бург"/, Hofburgoper /придворська замкова опера, кор. "опера"/, Volkstheater /народний - драма й опера разом/ і Varieté /"всячина" - легка комедія/.

До театрів ми, зовсім на початку, не ходили, аж пізніше, в році.

Щоб усе те бачити, очевидно, ми мусіли без кінця ходити. Це Лесь завжди тягнув мене за собою. Я сам був би стільки ніколи не ходив.

Тому що ми завжди ходили разом, студенти-українці, як колись учні в гімназії, називали нас, як це зрештою прийнято всюди, Кастор і Поллюкс /зі старогрецької міфології - брати-півбоги, які по смерті були перемінені у видну на небі подвійну звізду/.)

(Віденські біргери мали нас за італійців або мад"ярів: за італійців, може, за Жорне, буйне волосся і фізіономію Леся, а за мад"ярів, певно, за мою фізіономію.

Одного разу стрінув нас на вулиці якийсь італієць, він мусів нас бачити частіше, - а італійці відомі з балакучості, - і привітав нас гучним "Buon giorno, studenti italiani!" добриень, ст./. Ми не знали, що відповісти. Тільки Лесь сказав /з латинського/:

"Non italiani" /не іт./. Італієць завагався: "На ти писке magari" /і не мад"яри/? Ми знову не знали, що відповісти. Тоді він сказав: "Scusate signori!" /пробачте, панове/ - і пішов.)

У Відні було три українські товариства: студентська "Академічна Громада", робітнича "Сила" і клуб старших інтелігентів, переважно державних урядовців і послів парламенту, - назви не пам"ятаю. Ми були в'двох перших на рефератах і вечірках, - нас туди впровадили товариші, які вже були довше у Відні /М.Чайківський, математик, Ів.Галущинський, біолог, Олег Логінов^{іч}, маляр і і./,- але ми вписувалися до жодного, бо "Ак.Громада" була націоналістична, а ми були соціалісти, а до робітничого студентів не приймали. Зрештою, ми знали, що не будемо у Відні довго, тільки той рік.

Так ми переходили за три тижні. До університету не показувалися, тільки що зібрали "Поміна" /імена-підписи професорів на індексах-лекційних книжечках/. Професори й університетські урядовці відносилися до нас дуже ввічливо і приязно, розуміється, з ціллю, щоб приведнати собі чужі нації.

Вкінці настала пора, щоб подумати про виклади. І що ж? Я вже був на університеті другий рік, то й зінав ціну університетським викладам: вони були однаково сухі і нудні, як і трудні,- зрештою, для початківців вони завжди такі,- і то однаково у Відні, як і у Львові, тільки у Відні ще трудніші, бо в чужій мові. Але я з тим годився, бо не було нічого робити.

Зате Лесь відразу у викладах розчарувався і до них зовсім зневідрився. Він нарікав на професорів, на університет і на цілу офіціальну науку, як взагалі не любив наук.- Щойно пізніше я зорієнтувався, що це була гра.

Він виклади зовсім кинув і ходив тільки час від часу, щоб при кінці семестра дістати "testa" /потвердження професорів про відвіду-

вання викладів/. Він сказав так: "Волю ходити до бібліотек, читати і позичати книжки додому, ніж ходити на такі виклади!"

(Він мене вправді не переконав, але це була також рація передовсім для тих, що були такі ж спосібні, як він.)

Але тоді Лесь уявся гарячково до читання, як колись у гімназії, і ходження по театрах, музеях, книгарнях, антикварнях і бібліотеках. Буквально не сидів ні одної секунди дарма і щодня зачитувався до пізної ночі.

При цім і я скористав, бо ходив з ним часто до театру. Був у "бург" на Гамлєті, Королі Лірі, Макбеті, Норі, Царі Едипі і і., в опері на тетралогії Вагнера і і., в *Volkstheater* - на п'єсі "Перед сходом сонця".

Що Лесь читав?

Розуміється, я не знаю всього, що він читав. Але що бачив у нього і запам'ятав, скажу.

Зараз на початку читав - а він усе запам'ятував докладно - *Die Weltliteratur* /світова література/ в двох /або більше/ томах, яка містила в собі літератури всіх народів зі східними включно: перську, арабську, індійську, китайську і т.д. від найдавніших часів до найновіших. Потім довший час читав видавані в зошитах критики данського письменника *Georga Brandes*, про якого казав, що це найбільший літературний критик світу. В однім зошиті була історія і критика старогрецького театру і драми, - це я собі спеціально запам'ятив, бо це мій предмет, - в іншім про російську літературу віл Авакума до Достоєвського. Цього ж автора я бачив у нього книжку "*Rusland und Zukunft*" /Росія і майбутнє/.

Читав старонімецьких поетів і прозаїків.

Читав /у німецькім перекладі/ староримські комедії Плявта і Теренція і листи старогрецького письменника з пізнішої доби Лукія-

на зі Самозати. Він мені говорив про тих авторів і їх твори, і я тоді також прочитав їх /в оригіналі/, хоч вони до іспиту не були обов'язкові.

Ми тоді собі говорили, що новочасна комедія взяла багато від Плявта і Теренція, дещо якби дослівно відписала, а новочасні памфлетисти від Лукіяна.

Читав у німецькім перекладі Рамаяна і Магабараґа. Мав власну граматику старослов'янської мови Вондрака /по-німецьки/ і підручник санскриту.

Я бачив, що Лесь звергав велику увагу на драму і театр, але я не робив з цього ніяких висновків, бо він завжди в лектурах давав першенство драматичній літературі. Я не підозрівав нічого ще й тому, що він читав багато такого, що гісно в"язалося з його предметами.

Але з часом я зауважив, що він виключно займається драмою і театром. Так, завжди "носився" з видаваним у Берліні /?/ тижневиком *die Bühne* /сцена/, який постійно купував від початку, і зі збірником біографій і критик славних акторів усіх націй. *Всійнте Schauspieler* /славні актори/, який також мав власний. Це була груба брошурована книжка з багатьома фотографіями ілюстраціями, друко-вана наполовину пегітом.

Також постійно вишукавав і читав, власне студіював, театральні рецензії і критики, поміщувані спорадично в щоденній пресі: *Neue Freie Presse* /нова вільна преса/, *Die Zeit* /час/, *Wiener Zeitung* /віденська газета/, *Arbeiter Zeitung* /робітнича г./ і і.

Та це ще *не все*. Він приносив з бібліотек або купував на власність книжки, яких мені не показував і які віби механічно кидав до валізки, а яких при мені ніколи не читав. Я не був цікавий і не питав його, що це за книжки, бо і я мав такі книжки чи брошу-

ри, яких Йому не показував /дрібні лагинські кандидатські дисертації/, і він на них не був цікавий.

(Розуміється, я ані тоді не знат, ані сьогодні позитивно не знаю, що це були за книжки, бо їх наголовків не бачив і не читав. Але після того, як він мені признається, що йде до театру, я здогадувався, а сьогодні я того цілком певний, що це були підручники з драматичної школи.)

Був такий випадок: я прийшов з викладів долому і несподівано для нього застав Його перед дзеркалом. На столі лежала отворена книжка. Він змішився і відскочив від дзеркала, а які я розтягнувся і поставив речі на своїм місці, він спрятав книжку до валізи. А щоб я не подумав, що він з порожності стояв у дзеркалі, то він сказав: "Знаєш, актори мусить уміти самі себе нашмінкувати /нахаректеризовувати/ і дібрати костюми, а ролі вивчають у дзеркалі..."

Тоді я до цього випадку не прив'язував ніякої важливи. А того, до чого він це сказав, зовсім не розумів. Ми якраз в тім часі багато ходили до театру і не раз говорили про такі речі, то мені це не видалося чимсь незвичайним. Я тільки тоді сказав до нього: "Ти займаєшся такими справами, а германістику і славістику - помінай як звали /або щось в тім роді!/. - "Чекай, - відповів він, - ще й на те прийде час!"

Щойно багато пізніше я зрозумів, що він на собі справджував, як це - "вивчати ролі в дзеркалі?", про що мусів читати в книжці, а сама книжка не могла бути ніякою іншою, тільки підручником з драматичної школи!

До театру, т.е. театрів ходив Лесь що другий-третій день, а то й шолня, рілко коли не ходив з тиждень-два. Завжди ходив з якими-сь брошурами, газетами чи журналами, а якими, я не цікавився, бо був злив, що він не ходить на виклади. На опера обов'язково купував лібретта.

Знав з виду і прізвищ багатьох акторів і актрис. Я знав тільки - Лесь мені їх показував - режисера "бургу" Райнгардта й актора Кайнца, що грав Гамлета, Короля Ліра й і., а з опери знав Шмедеса, тенор з опер Вагнера. Він знав, які ролі поодинокі актори грають і навіть які платні беруть. Деякі брали вищі платні, ніж найвищі державні урядники.

А що білети до театрів були дорогі, - до бургу 4-й балкон 1 кор., до опери 1,20 кор., - то він часто ходив, але тоді ми обидва ходили до університетської квестури за білетами по знижених цінах, ^{галерів (10-15 кро)} 20-30 ~~коп.~~, але тільки до бургу й опери. А що таких білетів було мало, а квестура продавала їх тільки рано від 7 до 8 год., то ми вставали о 5 год., а то й раніше і ставилися в чергу. Це ми робили чи вліті, чи взимі.

Відколи Лесь почав багато читати й ходити по театрах, наші духові, а також фізичні дороги почали розходитися. Ми вже не мали що так багато один з одним говорити. (Ще я Йому декілька разів розказував про свої виклади, щоб Йому пригадати, що і він повинен ходити на виклади, але він мені про свої студії нічого.) І ми вже не ходили так багато разом, хіби тільки до театрів і до мензи, але й то не все.

(Як же було с твою обіцянкою, що я дав матері, що буду відтягати Леся від театру?)

(Розуміється, про дійсне відтягання не могло бути мови. Я вже казав, що я не був проти того, щоб Лесь ішов до театру. А надто і головне, він же нічим не оказував, що заміряється йти до театру. Отже, чи я мав вломлюватися в отворені двері?)

~~Але тут~~ ^{Була інша} ^{така} ^{кають} ^{вспомінав} справа. А саме, що Лесь ані не ~~їде~~ до театру, ані не ходив на виклади. Отже грозило, що з ним буде те, що з багатьома іншими студентами, що не кінчать студій, по-просту, марнується, а у висліді беруть яку-небудь підрядну посаду за яку-небудь

платню. І тоді щойно Лесь не зможе дати утримання сім'ї! Вправді ^{біч} Лесь спосібний, але власне зі спосібними таке буває!

Я не смів до цього допустити! Але як?..

В першім семестрі я йому нічого не говорив, бо остаточно на початку університету він не мусів зразу думати про іспит. (Я й сам у першім півріччі первого року не дуже серйозно пумав про виклади, вирвавшись з гімназійної дисципліни.)

Але на зимові ферії ми поїхали додому. Я прийшов до Курбасів, і мати зразу - разуміється, так, щоб Лесь не чув, - запитала мене, чи Лесь ходить на виклади, а чи не займається театром. Це вона мене так питала, якби я дійсно був опікуном Леся.

Що я мав відповісти? Чи мав "фагасувати" на товариша й приятеля, хоч би перед матір'ю, кидати кістку незгоди між сина і матір'ю, евентуально, наразити собі Леся? А потім, чи за три і півроку не могло ^{ще} загато змінитися? Лесь ^{може} зміниться?! Відповідаю:

- Ходить, тільки мова робить йому труднощі. - Це я брав по собі, а додав на те, щоби вона собі представила, що часом може не ходити, а що буде бодай трохи зближене до правди. - А до театру, як ходить, то ходимо разом...

- Бо, знаєте, - сказала вона зі сумом, - як дід минеться, то чи Лесь, пішовши до театру, зможе нам дати утримання? /А тоді батько ще жив/.

Мені стало її і усіх іх страшенно жаль.

- Справді! - думав я. - Що вони будуть робити, як дід помре?..

(Якби вони хоч мали яку, хоч маленьку, пенсію або хатину, город, або кусок поля, багато священиків набувають на селі поле на випадок, якби жінка-діти найшлися в біді, а то нічого, абсолютно нічого) Одинока їх надія і ратунок у Лесеві, а той Лесь замість старатися, щоб якнайскоріше добитися хліба, байдикує!.. Ні, я мусів у те вміша-

тися! (Якось так зробити, щоб він ходив на виклади! Я ж - його і всієї рідні приятель, і є якісь або повинні бути обов'язки приятелів!)

(І я Їй знов приобіцяв, уже серйозніше, що... буду Лесь відтягати від театру. (А про себе постановив - рішуче поговорити з Лесем! Нехай, що він думає, що я його хочу вчити, але ж у гімназії він та-кож був моїм учителем і раз-у-раз поучав мене. Так тепер я буду його вчителем!!)

По феріях ми вернули до Відня. Лесь, як звичайно, зібравши *номіна*, далі читав, ходив по театрах і т.д.

Може в два тижні по приїзді, одного дня я вернув з викладів і застав його, як звичайно, при читанні. Мимоволі мене взяла злість, і кажу до нього серйозно:

- Чому ж ти не ходиш на виклади? Як будеш здавати іспит?

Найспокійніше в світі - він добре грав свою комедію! - відповідає:

- Можна не ходити на виклади і можна здати іспит.

- Та що ти говориш?! Та то треба добре "накутися" /назубритися/, щоби здати іспит!

- Так, - говорить далі спокійно, - правникам і медикам треба накутися: правникам, що мають гори кодексів і параграфів, а медикам, що мають томи технічних назв з анатомії, патології, терапії, фармакології і т.д. Але філософам вистачить трохи походити по бібліотеках і начиститися літератури. Уважай - чотири роки!.. А граматика, все одно, у всіх мовах однаакова... Хіба би - це додав уже різкіше - був дуже великий дурак, щоб не здав іспигу!

(Мене цей "дурак" досить обійшов, бо, значить, і я - дурак, коли думаю, що треба кути. Я міг йому зреванжуватися за того "дурака", напр., сказавши, що і "мулраків" не допускають до іспитів, але скримався, щоб його не ображати і не дражнити. Кажу:

- Так думає багато студентів на початку університету, але потім переконуються, що треба кути. Ти ще також переконаєшся.

- Як переконаєшся, то буду кути.

(Щоб мене остаточно переконати, що все те правда, що він говорить про правників і т.і., і що філософам треба тільки "трохи походити" по бібліотеках, щоб здати іспит, і що він дійсно, як буде треба, буде кути, він показав мені якийсь старонімецький пам'ятник на *platt deutsch*/один зі старонімецьких діалектів/, що саме йому треба буде кути.

Це був вершок його "гіпокризії" в його комедії - що ж він знов, що не буде нічого "кути", - ужитий на те, щоби я не здогадався, що він студіє драматичне мистецтво і заміряє вступити до театру.

Сьогодні я знов би, що йому на все те відповісти. Це по-польськи кажеться: "*Czy rani Kri, czy o droge Ryfia?*" чи ви глумуєте, чи дороги питаете/. Але тоді я думав, що це - найправдивіша правда в світі.) "Що ж? - думав я.- Він такий спосібний, він усе може!" І я більше нічого не говорив.

(Щойно на другий день я зорієнтувався, що він мені властиво одного не сказав, на чим його матері найбільше залежало і чого я хотів від нього конечно добути^{ся}, а саме, чи він буде, т.е. що буде ходити на виклади!)

(Під кінець року знову піднімаю те питання.- Мені постійно стояла перед очима жахлива доля його сім"ї, "як нестане ліда".

Кажу до нього, признаюсь, посить менторським тоном, що було нетактовно:

- Слухай, Олекса! Щоб з тобою не сталося те, що зі Зенком: скільки років він уже на університеті? три чи чотири, і він усе ще тільки на першім році біології!..

Він скипів:

- Зенко?.. Зенко - дурак! - (Він сипав на всі сторони "дураками", як я пізніше зрозумів, з висоти своєї великої ідеї - драматичного мистецтва, а на ділі, як я тоді думав, був злий, що я мішався не в свої справи.) Зенко щороку переписується на інший факультет і інший предмет!..

- Уважай же, - кажу, - щоб ти так не переписувався!.. Тільки Зенкові інакше: Його утримує батько, і він собі може на те позволити. Але тобі?.. Ліц не вічний...

- Сам знаю, - сказав він уже спокійно, але твердо і серйозно, - і ти мені не нагадуй цього!

(*Verbum locutum /* слово ~~б~~^{10 вел} сказано / вінне хотів, щоб я його вчив!)

(І я знов замовк і взагалі того питання більше не порушував.) Я задовольнився тим, що почув від нього виразно, що він собі свідомий того, що має на своїх плечах рідно.)

По скінченім році ми вернули додому, і як я був у Курбасів, мати зразу мене запитала стереотипно, чи Лесь ходить на виклади.

(Я був у прикрім положенні. Я міг їй розказати, які мав з ним розмови, але щойно тоді вона довідалась би правди, що Лесь зовсім не думає про університет, а думає про що інше, а про що саме, вона вже добре знала б. Я не міг їй сказати цілої правди, але не міг також цілком збрехати, бо знов, що вона все повторить Лесеві, що я їй сказав.)

(І тоді я замість сказати, що "часом ходить", як було в дійсності, - бо ходив час від часу, щоб зібрати *номіна і тесфа*, - а сказав, що "часом не ходить", що було також зближене до правди, але не було таке безнадійне.

Зрештою я її погішав, що всі студенти на початку університету не дуже серйозно думають про студії, - на те вона хитала головою, -

але що Лесь легко все надолужить, бо спосібний.

А найголовніше, я Її запевнив, що Лесь знає, що має утримувати рідно.

у .

Лесь на університеті у Львові і по університеті
до 1913 року

Відсутність практичного змислу у Леся. Його перша любов. Лесь дав докази, що є скінчений артист. Він вступав до театру Стадника. Його замахи на своє життя. Мое останнє бачення з Лесем.

По Відні практично ми розійшлися. Я пішов на рік до війська /1908-09/. В 1909/10 р. ми вправді знов зійшлися у Львові, але не мешкали разом, т.е. мешкали в "Академічнім Ломі", тоді вул. Супінського, 17 /що тепер у тім домі, не знаю/, але він зі Зенком в окремій кімнаті, а я в окремій з товаришем, і ми рідко стрічалися. Ми вже не жили так близько й інтимно, як у гімназії й у Відні. Я був зайнятий викладами, а він мав свої справи і шукав інших знайомств. Крім цього я тоді заручився і вже не приїздив до нього додому, а він до мене.

І тоді показалося, який він був страшенно непрактичний у житті. Це було зв'язане з тим, що він, як я вже говорив, був абсолютно небристолюбний і не мав ніякого досвіду в житті. Його пумки оберталися виключно коло його безконечних лектур, і він зовсім не дивився на дійсне життя. Не дивниця, що мати так слідила за кожним його кроком. Йому і на університеті потрібно було опіки, якщо б це було можливе. Зенко, з яким він мешкав, не міг бути його дорадником: вони не поважали один одного. Зрештою, він нікого не слухав. Я спорадично втручався в його справи, але звичайно вже запізно. Лійшло

до того, що він двічі наважувався на своє життя.

Розкажу по порядку, як було.

По Відні на початку ферії я був у нього раз, а при кінці ферії другий раз і тоді був на похороні батька. Це був останній раз, що я був у нього вдома. На ферії написав до мене лист, у якім писав, що приготовляє до вистави п"есу, з якою думає зробити "турне" по Галичині, при чим "може щось втівче" /заробить/. "Мати годиться на це". Не писав, що це за п"еса і з якими силами буде її ставити. Я відразу подумав, що якщо зі Зенком і з тими дівчатами, що в ник були, то з цього нічого не вийде. Я йому відписав, що нехай він наперед пошукає мецената, який би фінансував турне. І турне, розуміється, не відбулося, як він мені пізніше написав до війська. А щодо п"еси, то це могла бути "Молодість" М.Гальбе, з якою він "носився" у Відні при кінці року і якої переклад видав у 1911 р.

Як я був при війську, ми лиш рідко обмінювались картками.

Де Лесь був у 1908/09 р., напевно не знаю. Я був переконаний, що у Львові, бо зі Львова слав мені картки. ~~Але р. Медведик стверджує,~~
На основі актів львівського університету, що Курбас був у Львові щойно в другім семестрі. Де був у першім семестрі, невідомо. Припускаю, що був записаний у Відні, а перебував у Львові. Це було можливе, бо *потіна і тсєга* міг йому зібрати якийсь товариш у Відні і індекс, разом зі свідоцтвом відходу, переслати до Львова. xx)

Що Лесь робив у цім році у Львові, також не знаю. Припускаю, що робив те саме, що у Відні: говорив про філософію, а студіював драматичне мистецтво, іце виходило з оповідань Зенка. Мусів холги також на виклади Студинського і Колесси, бо на третім році, як я вже був у Львові, ходив на їх виклади.

Як я по війську приїхав до Львова на 1909/10 рік, застав таку ситуацію:

X/

ВСТАВКА НА СТ.77 по словах: "Слав мені картки."

А крім цього, як я вже згадував, Лесь поїхав до Відня начебто тільки задля мене. Отже тепер, коли я не мав бути разом з ним, то йому нічого було іхати до Відня. А друге -ми весь час думали, що будемо у Відні лише один рік, щоб не уступати з поля бою, коли українська молодь боролася за свій університет.

XX/

На стор 77 по словах: "Переслати до Львова."

Ще хотів би на цім місці зауважити, чому Лесь так "з легким сердцем" покинув Віденсь. Він же тут мав більше сприятливих можливостей студіювати драматичне мистецтво, ніж у Львові. Так це могло бути тому, що раз, він уже за цей рік бачив і пізнав у Відні те, що хотів бачити і пізнати, а друге - не хотів, щоб мати здогадалася, що він займається драматичним мистецтвом. Зрештою, могли бути й інші причини.

Попереднього акад. року заснувалося студентське товариство "Український студентський союз" і при "Союзі" був створений "Драматичний гурток". Лесь був вибраний до виділу "Союзу" і був назначений виділом головою і режисером "Гуртка", який він сам зорганізував.

Але від часу заснування "Гуртка", т.е. від початку 1909 року досі, Лесеві не вдалося поставити ні одної п'єси. За те він успів познайомитися ближче з однou студенткою, - назвім її пані К.- емігранткою з Росії, жінкою також студента-емігранта. Що вони студіювали - не знаю, в кожнім разі були записані на філософії.

Тому що п.К. була перша любов Леся і вона багато заважила на його житті і загалом була цікава поява на Львівськім університеті, і взагалі галицькім ґрунті, я повинен про неї розказати. докладніше.

Мені її зараз показали, як я тільки приїхав до Львова. Це була дрібна, чорнява, може вісімнадцятилітня, жінка з незвичайною рухливими очима. Мала бути дочкою генерала. Обоє мусіли бути багаті люди, це було видно по їх вигляді і по тім, що видали багато грошей.

Студенти мали її за красуню, а опираючись на теорію якогось модного російського письменника, називали її "демоном". Я уважав її звичайною, а коли хочете, незвичайною кокеткою.

З'явилася на галицькім, т.е. львівськім українськім студентськім, ґрунті, як буревій, - (про те ті з годішніх наших студентів, що ще досі живуть /можу вказати на Сев. Левицького, живе, здається, в Америці, і Ст.Данилович, замужню Сеник, живе в Нов.Селі/, можуть розказати, і це було також відоме між старшим львівським громадянством,) в 1908/09 акад. році і так само несподівано зникла в першім семестрі 1909/10 року. Вони обое з чоловіком назад вернули до Росії.

П.К. ходила в чорній футряній з довгим волосом шапці і жов-

тих чобітках, що було у нас тоді рідкістю. Їх мали, і вони самі себе мали, за великих українських патріотів. Говорили чистою українською мовою без російських домішок і танцювали прекрасно всі українські танці.

p. К.

Танцями і взагалі цілою своєю фігурою і поведінкою, полоняла всіх наших студентів. Танцювала на підлозі і на столах, вдома і в гостях у товаришів, в "Акад.Домі" і по барах, - (у цих останніх найбільше), як тільки її про те попросили. За ті танці один старший товариш, правник, назвав її "українською Есмеральдою".

За нею кожного дня тягалося багато студентів /це називалося, що "братя-галичани" дуже дбали про те, щоби придніпрянці у нас не скучали і не почували себе самітними/, розуміється, і чоловік завжди був з нею, і тратили по барах великі суми грошей. (Один товариш, який по смерті батька й матері отримав більший спадок, стратив, як говорили, в тій компанії весь спадок. А як стратив, то перестав за п.К. ходити.) Тільки один Лесь нічого, або майже нічого, не тратив, бо не мав нічого. (За нього платив звичайно той товариш, що дістав спадок.) Через те Лесь уважав себе дуже нещасливим, бо не міг собі п.К. прихилити більше, ніж другі.)

Не потребую додавати, що всі студенти, які за нею ходили, а також ті, що не ходили, тільки її знали, були в ній залюблени. (Були слухи, що вона спеціально симпатизувала, або вони з нею, з провідниками студентства, але це була неправда. Такі слухи пускали ті, яких вона тримала здалека від себе.)

(Щоби показати, якою вона була в своїй поведінці супроти студентів, розкажу, як вона повелася супроти мене самого при першім познайомленні.)

Може в два тижні по тім, як зачався академічний рік, у неділю пополудні в "Акад.Громаді" був реферат, і перед рефератом Лесь пред-

ставив мене п.К., при чім зазначив, що я - його сердечний друг, про якого він Їй розказував. Ми сиділи на одній лавці разом, вона в середині. Вона почала мені щось з оживленням оповідати, при чім ніби несвідомо обняла мене впів. "О, мені так не можна!" - вирвалося мені. Я був злий, що вона скокетувала. Лесь, а крім того я хотів показати Лесеві, як треба поступати з такими жінками. Вона скоро взяла руку і відсунулась від мене, але зараз вийняли з торбинки пудерничку і почала пудруватися. - ("Ви знаєте, - запитав я, - як сказав Шопенгавер?" - "Як?" - "

"/чим нижче
стоїть створіння духове, тим більше прикрашується; тому комахи най-
більше прикрашуються/. - "Що це значить?" - Яне мав сміlostі Їй пере-
класти.) Я сказав: "Прикрашування в прилюднім місці не приносить чес-
ті жінці". - Вона нічого на те не відповіла.

Лесь усе те бачив і чув, але нічого не говорив, мабуть ще був здоволений, що я так сказав, бо був заздрісний за неї. (Крім цього він знов мою простоту, про що Їй мусів також розказувати.)

(Я розумів: вона була дама "вищих сфер" і широкого світу, і Їй було нішо - в той спосіб оказати сердечність супроти приятеля її приятеля. Але, думав я, такт є тактом, і вона не повинна була цього робити в присутності багатьох товаришів, які нас обсервували, і то в поважні хвилини - на рефераті.)

Так от у тій п.К. Лесь закохався, а й вона не була рівнодушна до нього. Я говорив, що він замолоду був стриманий супроти жінок, та тепер любов у нього виступила з тим більшою силою.

~~Як, до нестями, він був у ній закоханий, покаже така подія.~~

Одного вечора по рефераті і я пішов на вечерю з цілою компанією (це одинокий раз, що я був з ними - до бару, до якого вони звичайно ходили іде мали окрему кімнату. Я пішов тому, щоб не показати, що іг-

норую п.К.- ідеал Леся, і загалом компанію, в якій, будь-що-будь, були передовіші товариші.) Нас було шестеро, але потім наскочилося більше. Ми повечеряли, а потім, розуміється, почалася забава: пиятика, співи, сміхи, промови і т.д. (Потім п.К. з чоловіком ^{танцювали} і сама.) А я говорив, що вона вміла танцювати також по столах.) Грала циганська музика.

(Я, як свіжий адепт компанії, не дуже брав участь у тій забаві, а більше їй приглядався. І взагалі мені не подобалася ціла справа з Лесем і п.К. Я сидів при столику оподалік від столика, при якім сиділи обое К., і Леся (і той товариш, що дістав спадок.)

Столик Леся опорожнився, і Леся лишилася сама. Коли дивлюся, а він, низько склонивши голову і затуливши долонею лицє... плаче: йому текли рісні слізки! п.К. зіскочила зі стола, ^{на ліво від стола} підійшла до нього і, склонившись над ним, як мати над дитиною, щось говорила до нього, а йому ще більше капали слізки! Щойно по хвилині він успокоївся.

Не знаю, як компанія пояснювала собі плач Леся, - може думала, що він був п'янний, - але для мене було ясно, що він був без краю закоханий.

На щастя всі були підхмелені, і прикий інцидент минув мовби неспостережено.

Пізно вночі ми розійшлися. Я відлучився від компанії і скорім кроком пішов додому.

Любов Леся мене досить занепокоїла. Він не належав до тих, що любов беруть собі легко. Він не був спосібний на те, щоби, як це буває, використати любку і забути, або бути постійно гретим кутом у т.зв. подружім трикутнику. Але я погішав себе тим, і ми обидва зі Зенком себе потішали, що Леся пошаліє-пошаліє та й перестане...

А от ні! Не знаю, як між ними - Лесем і п.К. - прийшло до того і хто перший подав таку думку, але через яких три-четири дні по тім

вечорі грінула вістка, як грім з ясного неба, - це Зенко приніс мені цю вістку, і в місті зчинився шум, що п.К. розводиться з чоловіком, Лесь жениться з нею й обое... вступають до театру Стадника!

В першій квілині я в це не вірив: як це можливо, щоби п.К., вийшовши з такого добра і маючи багатого чоловіка, скотіла вийти за галичанина-бідняка й іти на злідні до мандрівного театру, хоч би для Леся!?. Я й кажу це Зенкові, але він запевнив мене, що так є, бо "сам ^{Лесь} ~~Олекса~~ сказав Йому це".

"Але ж вона зруйнує його морально і матеріально! А він має на плечах рідню! Але не тільки те: вона побавиться ним, ~~(як кіт мишею)~~, якийсь час і потім, для інших емоцій, кине його ~~(як ганчірку, насипал дороги!)~~ І ще не те: вона взагалі не вийде за нього! Тільки насміється над ним і оставить Йому страшну образу і сором і невиліковну рану в серці!"

Ми порадилися з Зенком, і я мав його освідомити, по можності не допустити до того, щоб він женився з п.К.

Так, але як це зробити?! Я ж не міг Йому впрост сказати, що вона його кине або що взагалі не вийде за нього, ~~(бо це була би образа одночасно для неї і для нього: для неї, бо це значило би, що я я кажу, що вона обманщиця і т.д., а для нього, що він - їй нерівня.)~~ А говорити, що вона не зможе ним опікуватися і вести Йому господарку - це будуть для нього найчистіші пустяки!

~~(Зенко також не зізнав, що мені порадити.)~~

~~/Потуманівши зо два дні, шукаю нагоди, щоби стрінугти Лесь самого.~~ ~~(на вулиці, (а то він в останнім часі звичайно ходив з нею.)~~

Якби під вечір здоганяю його на вулиці, як ішов додому. Він був дуже задуманий.

Вітаюся з ним і тоном, яким говорять до хворих, питают:

- То правда, що ти женишся з П.К і ви обов'є вступаєте до театру?

Він подивився на мене.

- Правда.

- Отже, що ти не зробиш, найщиріше бажаю тобі щастя і всякого добра на новій дорозі життя.

Я взяв його за руку, і ми поцілувалися.

- Але не будеш гніватися, коли тобі скажу свою думку про те?

Він знов подивився на мене.

- Говори.

- Як це сталося, що ти йдеш до театру, а ти мені ніколи нічого про те не говорив, не писнув ані слова?

- Бо я тобі багато не говорив. - (Так, він добре знат, чого мені не говорив!) - Ти ж знаєш, що я не люблю говорити про себе і про свої діла.

- Чому ж ти не кінчиш філософії?

- Питаєш мене, то тобі скажу: не маю охоти й покликання до вчителювання. А крім цього я вже на третім році, а ще нічого не робив до іспиту.

- То ще доробиш: у тебе велика пам'ять.

- Ні, я вже "пустився" на актора, і мені треба думати про хліб.

Він уже багато думав і говорив інакше, ніж колись у Відні!

- А ти знаєш, скільки тобі буде платити Стадник на початках?

Лесь подумав:

- Думаю з часом організувати свою групу.

- То ти наперед скінчи драматичну школу.

- Ти ж знаєш, що драматичні школи є тільки в Кракові і Відні, а мати мені не дасть грошей на драматичну школу. Вона проти того, щоб я йшов до театру.

(Мені цього не треба було казати: я це знат добр.)

- То бажаю тобі найкращих успіхів. А тепер друга справа: якщо думаєш женитися з п.К., то наперед обов'язково представ її матері і сестрі.

- Чому?

і чо

(Я знат, чому!) Лесь це добре знат, бо мати ніколи не згодиться, щоб він женився з розвідкою і жінкою з панського роду, яка не вміє господарювати, та ще такою, що любить бавитися в чоловічім товаристві! - А мати доїджала до Львова, і їй би вже розказали про п.К. - А Лесь не ожениться проти волі матері! Але кажу:

- Бо як діл скінчиться, то, заки Надя буде мати свій хліб, ви будете мусіти взяти матір і сестру до себе.

Лесь заумався. Йому якби показалися в очах слези.

- Дякую тобі, брате, за раду, - сказав. Не знаю, що він при тім думав.

Це було вже на коридорі в "Акад.Домі". Він потиснув мені руку, і ми розійшлися по своїх кімнатах.

Коли я вийшов до кімнати, товариша не було вдома, - я цілком проти своєї волі сплакнув, як дитина.

(Я десь чув або читав, що коли мужчина плаче, то не плаче з-за того, що тепер діється, а з-за того, що діялось колись або що буде в майбутнім діятися. Я сплакнув з-за одного і з-за другого: з-за одного тому, що мені боліла образа і взяв жаль, що Лесь на протязі цілої нашої прязні не був зі мною щирій або був не зовсім щирій, а з-за другого, що мені стала перед очима страшна доля Леся, якщо він лісно ожениється з п.К. і вступить до театру Стадника, і що буде з матір'ю і сестрою! А він же міг бути гімназійним учителем!

(Але не сталося ні одно ні друге, - значить, друге не сталося

покищо, але сталося те, що я саме передбачував і що було для Лесья найбільше болюче й образливе, а саме, що вона кинула його ще перед шлюбом! Може через два тижні по тім, як ми з Лесем говорили, вона, несподівано для всіх, виїхала з Чоловіком зі Львова.

Фактично я не знаю, як між ними було і хто кого кинув. (Лесь нам, мені і Зенкові, нічого про те не говорив. Бо можливо, що Лесь, послухавши моєї ради і прийшовши до переконання, що п.К. - йому не пара, сам спричинив розрив.) Але як би не було, це був для нього страшний удар, і п.К. оставила глибоку рану в його серці, яка йому довго не гоїлася, і не знаю, чи взагалі коли загоїлася, і яка також дала себе чути тоді, коли він робив замахи на себе. Він скуд і зблід і страшенно терпів, але нікому про те не говорив, не сказав ані слова. Тільки тоді я вповні зрозумів, яким скритим і замкненим у собі він міг і умів бути.

По виїзді п.К. і в місті успокоїлося від балачок про Курбаса і п.К., і між студентством перестали бути і бавитися - п.К. у Львові якби ніколи не було!

Але тоді Лесь зовсім відмінився: він почав знов працювати, читати і ходити по бібліотеках і до театру /польського/. Він навіть ходив частіше на виклади. Про Студинського і Колессу я вже згадував, але й ходив на виклади германістики. Так що я знов якийсь час думав, що він буде кінчати філософію. *Література 95-96*
Весни 1909 Він узявся ~~також~~ гарячково до підготовки вистави "Чайків" Чірікова, про яку досі було тільки багато говорення.

Тоді також, ~~весни 1909 р.~~, прочитав реферат для студентства і старшого громадянства про драматичне мистецтво. Це вперше в моїх часах, що читалися такі реферати для студентства. Реферат відбувся в *рамках* "Союзу" в залі "Акад.Дому". Заголовку не пам'ятаю, але це повинно бути записане в паперах "Союзу".

Але реферат йому не вдався. Це був радше панегірик в честь драматичного мистецтва, театру й акторів, аніж науковий виклад. Ніяких цитат не наводив, а тільки все говорив від себе. А до цього читав занадто екзальтовано. Не дивниця, що аудиторія його не розуміла, і не було ніякої дискусії.

По рефераті ми собі про те говорили, і я тоді, сміючись, сказав йому, що на нім пімстилося те, що він у гімназійнім гуртку не робив рефератів. Він оправдувався тим, що реферат не був подуманий і призначений для загалу, а тільки для членів "Драм.гуртка", але виділ настояв, щоб він читав для загалу студентства.

Зате вистава п"еси "Жиди", в якій грав Нахмана і режисерував, удалася надсподівано добре. Це був наглядний доказ того, що він, не поворячи про його величезний талант, виконав над собою величезну і довго триваючу роботу, та й робив це самоуком.

Вистава відбулася при кінці 1909 або на початку 1910 р. в залі жидівського товариства "Яд Харузім". У виставі брали участь, розуміється, самі студенти, з яких пам"ятаю: згадану Ст.Данилович, Адама Коцка, що в липні 1910 р. на укр. студентській демонстрації в університеті впав від вшехпольської кулі, Фед. Замору, що по Жовтневій революції остався на Вел.Україні, Вол.Гериновича і Матчака /де вони тепер, не знаю/. А і я брав участь у виставі, граючи роль "Добрідія", що приніс годинник до направи.

Про виставу не можу нічого більше сказати не тільки тому, що не є театральним критиком - я навіть не був членом "Драм.гуртка", - але й тому, що я вlastиво вистави зі залі не бачив, а й не був на пробах /репетиціях/. Діло в тім, що Лесь "зааганжував" мене до тої ролі зі самої залі, як я вже прийшов на виставу, бо товариш, який мав грati ту роль, не прийшов, і я був весь час за кулісами.

Але що вистава пройшла надзвичайно, посвідчить те, що в часі

— звісно в залітніх санях чи-ся-хоче — якщо подрівняти
їх — паки на Іванузи хідь, а іншо вчовати, автентичне спокійніше
отоць од як іншо під підсочі вони, може би, відповісти від чогось

— чого він ~~зміни~~ ⁸⁷ розуміє, чому він змінився, чому він змінився, чому він

† По виставі гляки "Гуржка" і че з Кілкома
товаришами повел Лес, аж екш борека,
в тріумфальній поході з лавровим
бікчиєм на ший до Гару та прийди,
але і на нім не був.

вистави раз у раз піднімалися бурні оплески, головно на гру Леся, і що старші громадяни говорили, що п'еса була ліпше поставлена, ніж на сценах професіональних, польського й українського, театрів, і вкінці, що ~~жидівська~~^{еврейська} частина публіки в кінці вистави піднесла Лесеві лавровий вінець. ✓

Про виставу були рецензії в ~~жидівській~~^{еврейській} і українській пресі, але в яких органах і що писали, не знаю, бо тоді якраз виїхав на село і не читав рецензій.

На кінець про замахи Леся на своє життя: один осінню 1911 і другий під осінь 1913 року.

Скажу щиро, що я нерадо розказую про ті замахи і радше не розказував би. Це все-така слаба сторона характеру Курбаса і кидає неясну смугу світла на його особу й життя. ~~Хоч би те, що він ухилявся від обов'язку утримання назабезпеченої рідні~~ Однаке я повинен про них розказати з ось яких причин: ⚡

Про замахи тоді, як вони сталися, знато і говорило лівівські і краєве тромадянство, і про них було в пресі. Так от, якщо колись, евентуально, критики будуть більше займатися біографією Курбаса, то вони це "відгребають", і зараз кожний спитає: "Через що?" Отже, щоб вони знали, що відповісти, на те я й розказую.

А друге, і важливіше, між громадянством поширювалися різні сплетні, образливі для Курбаса, про причини замахів. Так ще тепер, в останнім часі т.М.Рудницький у своїх споминах /про галицький театр/ повторив стару пльотку, начебто Курбас другий замах виконав через акторку Рубчакову. А що про перший замах також говорили, що це було через жінку /в оригіналі "бабу"/, але якусь іншу, не п.К., бо про п. К. громадянство ~~знато мало~~, і це було в два роки по історії з п. К., так виходило би, що Курбас за чотири роки /1909-1913/ мав аж

три трагедії з трьома різними жінками, а отже був якийсь аномальний аферист-сексуаліст, що є впрост протилежне до того, яким був Курбас у дійсності. І це я повинен спростовувати.

Наперед про тодішній загальний душевний стан Курбаса.

Передовсім у Львові Лесь уже не був такий бадьорий і працьовитий, як у гімназії і Відні, і вже багато менше читав і "розвивався" по бібліотеках і т.д. У нього наступило відпруження, і він мав уже досить абстрактних теоретичних знань. Перед ним постало зовсім практичне питання праці і хліба. Конкретно це сталося тоді, коли він мав женитися з п. К. Але тоді також наступила у нього, як це буває у інших людей, криза поглядів і переконань, і страта віри в молодечі мрії й ідеали. Коли досі, студіючи драматичне мистецтво, він мріяв, що буде працювати в якісь вимріянім, в дійсності неіснуючім театрі, так тепер побачив, що буде гірко заробляти на хліб у якій-небудь "буді" /його вислів/, в роді галицько-українського мандрівного театру. Це відразу піdotяло йому крила: він strатив віру в свої сили. А з хвилиною, коли п. К. ним зневтувала, він strатив віру і в своє щастя, а що його найбільше підкосило. Тоді в нім ще більше змоглося почуття своєї нижчості й упослідженості, яке він виніс з дому.

Не дивниця, що він рішив, що його життєвий корабель потерпів смертельні пошкодження і що його треба пустити на дно...

Розуміється, якщо б він був поетом або малярем і т.п., він пробував би своїх сил і творив, і це могло його вивести з кругіжа зневіри. Але, як актор, він мусів би мати по цього сцену і публіку, а цього у нього тоді /покищо/ не було.

Коли саме у нього зародилася думка про самовбивство, очевидно, я не знаю. Лиш можна припустити, що це сталося безпосередньо по

тім, як п. К. Його покинула. А якщо він зараз не виконав замаху, так це доказує, що він хотів позбавити себе життя не через жінку, як голосила прилюдна пльотка, а до цього були інші причини.

Ще хочу замітити, що, як знаємо, за звичайними самовбивствами завжди криються якісь злочини або ганебні вчинки і т.п. За Лесевими замахами не криються ніякі злочини ні ганебні вчинки. Це були, так сказати, чисто "літературні" /так як він весь був погружений у літературі чи літературах/ замахи, які стрічаємо, наприклад, у Гете-вім "Вертері" або у Франковій ліриці: душевний біль, жаль, відчай і зневіра в свої сили, коли хочете, модний годі серед письменників "*Weltschmerz*" /всесвітній біль/ були їх причинами. До них потрібно було лиш невеликих зовнішніх товчоків, щоб виконати замахи.

Про ці зовнішні товчки я розкажу.)

Ефрейт

В другім семестрі 1909/10 року по виставленні "Лінгів" Лесь підготовляв до вистави п'есу М. Гальбе "Молодість", над якої перекладом працював. Але що молодь тоді була зайнята боротьбою за університет, і відбувалися безнастанині наради, збори і "конспірації", йому неможливо було виставу довести до кінця.

Вкінці прийшли критичні липневі дні 1910 року - убивство Адама Коцка. Було арештовано понад сто студентів, між ними Лесь і мене. Але мене по трьох днях разом з більшістю студентів випустили, а Лесь, мабуть за величезну палку, яку мав при собі і яку йому вже після того, як прийшла поліція, впхав в руки якийсь товариш, потримали зо два тижні. Вкінці і його пустили, але разом з кільканадцятьма іншими студентами оскаржили... в убивстві Коцка. - ~~Це стверджував~~
~~р. Модзевський (на основі~~ ^{Че відомо} ³ ^в) університетських документів Курбаса - Лесь був завішений в студентських правах на час слідства і процесу.

Слідство і процес тривали більше як рік, і Лесь ^{вс} мав що зі со-

бою робити. (Він як би завис між небом і землею) Не міг переписатися на інший університет ані перейти до іншої школи, хоч би до драматичної, про яку задумував, бо йому не видали документів. А й не міг працювати в "Драм.гуртку" Союзу, бо його розв'язали. Не міг навіть мешкати в "Акад.Домі", як нестудент. Він перенісся разом зі Зенком на приватне мешкання, але де, я не знат, бо вони мені не сказали того.

Так на 4 році /1910/11/ я з ним стрічався дуже рідко, і тільки мимоходом, і не знаю докладніше, що робив. Знаю, що шукав видавця для перекладу "Молопості" Гальбе, який видав літом 1911 р. Від видання сподівався більших прибутків, але не мав їх, і це його також дуже смутило. Часто їздив до Ст.Скалата. Попросту балансував між Львовом і Ст.Скалатором.

Тоді і характер нашої приязni змінився. Ми вправді були далі приятелями, але ані не сходилися разом, ані не мали спільних справ, про які б говорили. Це була, так сказати, німа приязнь між нами. Але щодо Лесь, мушу зі жалем і соромом призналася, що він мене тоді явно уникав, як взагалі уникав людського товариства. (Може боявся, щоб я, або хто інший, не зачепили його рані чи ран, хоч могли бути до цього й інші, більше конкретні причини.)

(Наскільки Лесь мене тоді уникав, посвідчить така подія:)

Надрукувавши "Молодість", він приніс мені примірник до "Акад.Дому", але не зайшов до мене до кімнати, тільки передав книжку через товариша, а сам скоренько відійшов. Коли я вийшов з кімнати, щоб з ним побачитися, він був уже далеко на вулиці.

Ще Лесь думав тоді вступити до театру /Стадника/, але мати не позволяла. Вона конче настоювала, щоб кінчив філософію. Хотіла його тоді також оженити з якоюсь львов'янкою, але він не хотів про-

тє й чути. Тоді вона відмовилася давати Йому гроші на утримання у Львові і веліла їхати до Ст.Скалата. Він не послухав. Щоби поставити матір перед доконаним фактом, він написав до Стадника, щоб прийняв його до трупи. Це було осінню 1911 р. (як мене вже у Львові не було.)

Але Стадник зізнав, що Лесь низько пінив його мистецькі способності. Лесь з тим перед ніким не крився. Так ще в 1908 р. літом, як я був у Курбасів і Стадник з театром був в Підволочиськах, ми зі Ст.Скалата з Лесем, матір'ю і Зенком поїхали по Підволочиську. Мати хотіла бачитися зі Стадниками, спеціально з батьками Стадникової, з якими Курбаси, ще як були в театрі, близько жили і які колись в потрібі опікувалися їх малими дітьми. І коли ми по виставі були з трупою в ресторані, в якім громадянство приймало трупу, Лесь в кутку між акторами легковажно висловлювався про Стадника. Розуміється, Стадникові це донесли, хоч він міг це чути і звідки інде.

І Стадник відмовив Лесеві в прийнятті.

І тут то те сталося: не те, що для Леся це було страшною образом, - Стадник же не мав нікого у трупі, і сам не був, з Лесевою освітою і талантом! - але Йому було страшенно жаль, що його не прийняли якраз до тієї інституції, в якій працював його батько і стратив у ній здоров'я! А друге, і важливіше, він мусів би їхати до Ст.Скалата і сидіти дідові на плечах, як сидів батько, - і доки сидіги? - а цього він абсолютно не хотів!..

Він пішов на стацію Пілзамче, ніби щоб поїхати до Скалати, і тут намагався кинутися під поїзд. Але поїзд впору затримали і напів-притомного Леся знесли з рельсів. Його візвезли до шпиталю. Про це ^{запис}
було в "Поліській газеті", Goniec Polski або Wiek Nowy,
з якої є і доведався його інформатор.

В шпиталю його не тримали, тільки оглянули, і він пішов додому. Зенко відвіз його до Ст.Скалата. Перед матір'ю і дідом вони, розу-

1 міється, замах затаїли. А чи мати про те пізніше довідалася, не знаю.

3 Другий замах стався, як я сказав, в 1913 р., як Лесь уже був в театрі Стадника. - ~~Також складі Камін Стадників~~. - Він пострілився. Його відвезли до Львова до шпиталю /при вул. Пекарській/, де витягнули кулю. Про це я прочитав в "Ділі", як уже був учителем "Рідної Школи" в Яворові. Я зараз поїхав його відвідати.

Яка була причина, чи причини, другого замаху?

Розуміється, душевні причини були ті самі, що до першого замаху, бо коло нього основно нічо не змінилося на ліпше, навпаки, ще погіршилося.)

Було так:

V Сюди ніде не зу V

2 По першім замаху Лесь пробув у Ст.Скалаті до весни 1912 р. З весною вступив до "Гуцульського театру", організованого Хоткевичем. Лесь думав у нім проводити свої ідеї, але театр не утримався довго. Лесь був примушений поклонитися Стадникові і через виділ "Бесіди" старатися, щоб прийняв його до театру. Стадник тепер прийняв його до театру, але створив йому такі умовини праці, що йому неможливо було працювати. Не те, що платив йому як акторові-початківціві, що не мав ніяких кваліфікацій і ніякої попередньої праці в театрі, і Лесь не тільки що в разі потреби не міг би дати утримання матері і сестрі, але й сам ледве міг утриматися. І не те, що давав йому ~~ні~~ другорядні ролі. Але він старався виробити йому серед групи таку опінію, немовби Лесь був актором лиш середніх спосібностей, а на веденні театру зовсім не розуміється. "Якщо б слухати Курбаса, - говорив він, - то театр скоро прийшов би до упадку".

Лесь не мав у групі ніякої пошани і не мав нікого, хто б його розумів. Кожний актор, що працював у театрі вже довше,уважав себе в праві його поучувати, а деякі позволяли собі ^{навіть} фаміліарно поклепу-

вати його по плечу. Знов деякі впрост робили йому докори, чого він вступив до театру, коли міг собі бути вчителем, а тепер їм тільки відбирає хліб.

На це все Лесь мовчав, бо не вмів себе боронити перед кривдою і простацтвом.

Про це все мені розказувала мати, з якою я пізніше стрінувся в Тернополі. Вона це розказувала злорадо, щоби мені представити, наскільки вона мала рацію, що противилася вступленню Леся по театрі.

Можна собі уявити, як це все Лесь боліло, а передовсім утверджувало в переконанні, що він - дійсно слаба і нікчемна людина, що не дасть собі в світі ради.

Йому вернули відчай, жаль і біль з-перед першого замаху, і він... повторив його.

Коли я прийшов до нього до шпиталю, його очі ледве помітно оживилися.

Він лежав блідий і винуждений, але його життю не грозила ніяка небезпека.

Я привітався з ним, легко взявши за руку і поцілувавши в лиці.

- Ти нащо те зробив? - питав, і мені закрутилися в очах сльози.

- Колись тобі розкажу, - відповів зовсім спокійно.

Мені не треба було багато розказувати, - я це зінав.

- Здогадуюся, - кажу, - але все-таки не треба було того робити.

- Жалую, що не скінчився, - сказав рівнодушно.

Я не сподівався, що він так скаже: "А що буде з матір'ю і сестрою!?" Але я цього не сказав: занадто шанував його "останню волю".

- Не говори так, - кажу, - відносини уложаться, і все буде добре.

Ниже приведены краткие сведения о ходе выполнения плана по производству и реализации зерна пшеницы в 1996 г.

План по производству зерна пшеницы в 1996 г. был установлен в размере

120000 тонн. Всего же в 1996 г. было произведено зерна пшеницы в количестве

119000 тонн, что на 1000 тонн меньше плана. План по реализации зерна пшеницы

в 1996 г. был установлен в размере 120000 тонн. Реализовано зерна пшеницы в количестве

119000 тонн. Итак, в 1996 г. зерно пшеницы было произведено в количестве

119000 тонн, реализовано в количестве 119000 тонн. Всего же зерно пшеницы

в 1996 г. было произведено и реализовано в количестве 119000 тонн.

Спасибо за внимание, прошу обратить внимание на то,

что в 1996 г. зерно пшеницы было произведено и реализовано в количестве 119000 тонн.

Завод постепенно

ЗСГЗ "Склады подкормки"

реквизиты
№ 01 96

- Тяжко надіятися, - сказав.

- Полежиш трохи і виздоровіш. Напишеш мені, як виздоровіш.

Я подав йому адресу.

- Напишу.

Про що ми ще говорили, не пам'ятаю. Я посидів трохи, - мені треба було спішитися до поїзду, - попрощався, взявши його за руку, побажав скорого виздоровлення і вийшов.

Я сподіався за якийсь час з ним побачитися, але не довелося. Театр був деінде, і я деінде, і мені неможливо було поїхати до нього.

В яких два місяці по тім він написав до мене. Розуміється, він вернув по театр, але де був театр, не пам'ятаю. Писав про звичайні речі, але про замахи ані слова. Лист мені не заховався.

(Так я і не довідався достовірно від нього самого, які були безпосередні причини його замахів.)

В театрі працював Курбас до самого початку війни 1914 року. Як йому уложилися відносини в театрі, не знаю, бо не бачився більше ні з матір'ю, ні зі Зенком. Хай мо, столини станиуб замісць кешиці квітів на першому листопаду
на вакінчення хочу сказати ось що: Курбас бас. Така Воденич-
ть. Медведчик, або, можливо, хтось другий, сказав мені, що прит-
талі Л. Курбаса в Києві переконали, що Курбас мав скінчений універси-
тар. Я не хотів би розчаровувати приятелів Курбаса, але муш
мути 4 Чрез Курбас з гідно
з правдю/ствердиги, то він не мав ані скінченого університету, -
рассказав, як не буде, - ані не осягнув ніякого офіціального ученого
 степеня. Тим не менше його фактичні освіта і знання були вдвое і
 втроє вищі, глибші і ширші (ніж не одного зі скінченим університе-
 том і ученими степенями.) З цим була у виселі Ганаківці
чілупржмеовні иштини.

Тому що я в споминах, звертаючи більше, майже виключно, увагу на ДРАМАТИЧНІ студії та позашкільні ЛЕКТУРИ Лесь, ^{занадто побіжно розказав про самі його УНІВЕРСИТЕТСЬКІ студії.} (і в читача можуть повстати сумніви щодо цього, то я подаю деякі вияснення:)

(І так, коли Я (в споминах) сказав, що Лесь у Відні мав власні граматику старослов'янських мов Вондрака /по-німецьки/, підручник санскриту і якийсь старонімецький літературний пам'ятник на *plat-talentsch*, то це значить, що він ходив на виклади Вондрака /наслідника Ягіча, якого ще слухав у 90-х роках Франко/ і на виклади санскриту та німецької діалектології.

У Львові знов ходив на виклади Колесси і Студинського а також германістики. Вправді він не ходив постійно, але це не означає, що користав і засвоював собі завдяки своїй пам'яті БІЛЬШЕ НІЖ ДРУГІ, що ходили постійно. Так він санскриту він цитував напам'ять цілі абзаци /між іншим і з есперанто, якого теж мав підручник/.

А щоби дати уявлення про те, що Лесь і зі своїх позашкільних лектур черпав університетські знання, то скажу таке: У Відні Лесь довго носився з ессеями Георга Брандеса і з *Weltlitteratur* про те я говорив у "Спогадах"/. Про *Weltlitteratur* мені нічого говорили, бо це само собою розуміється, що це були "університетські" знання, але щодо Брандеса, то він писав на найрізноманітніші теми в світовім масштабі: про драму, роман, усіякі напрямки філософії, різні історичні епохи і т.п.

Я читав уже при Лесеві, тільки ессе про старогрецькі драми і театр, як мій предмет /інші я тільки карткував/. І що ж? У Брандеса я більше скористався для зрозуміння і запам'ятання теми, ніж з університетських викладів, яких я слухав 4 роки і з яких здавав іспит! І це один Брандес! А де інші твори й автори, яких я згадував у спогадах?! Це ж і були Лесеві УНІВЕРСИТЕТСЬКІ знання!

Як Лесь переходив з курсу на курс?

На тодішніх австрійських університетах, т.е. на так званім філософськім факультеті, бо на юридичнім і медичнім було дещо інакше, не було "нижчих" і "вищих" курсів з приписаними ім навчальними матеріалами, здавками і т.д., як на теперішніх наших і в середніх школах. Були тільки виклади для всіх курсів, і даного, того самого викладу слухали студенти з різних років студій за своїми уподобаннями і вільним вибором. Для переходу на "вищий" курс ніхто ніяких іспитів не здавав.

Лиш хто хотів бути звільненим від чесного, той здавав з викладів, яких слухав, так званий колоквіум, але вони не належали до обов'язкових іспитів.

"Учених ступенів" на філософському факультеті було два: вчительський іспит або докторат. Або один або другий давали право на одержання посади вчителя гімназії чи іншої середньої школи з правом на підвищення зарплатні і на пенсію. Хто не здав іспиту чи докторату, той вправді міг дістати посаду на обмежений час, але без права на аванс і на пенсію.

Щоби бути допущеним до вчительського іспиту, треба було, розуміється, викодити 4 роки, потім на 3-м році здати дві письмові, так звані просеминарійні праці, а на 4-м дві семинарійні, і потім усні іспити з історії філософії /з логікою і психологією/, з педагогіки і дидактики та з шкільної гигієни, а на класичній філології, як у мене, ще й з історії старогрецького мистецтва.

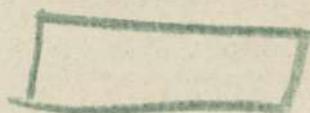
Інші умови були для здавки докторату. Мені нічого про це говорили, а хто хотів би близче з цим познайомитися, тих відсилаю, наприклад, до книжки М. Возняка "Велетень думки і праці" Київ 1958 ст. 210-215.

Франко мав лише 2 роки університету /філологічного факультету/ і то не цілих: Вступив на університет у 1875 р., а в червні 1877 його виключили /ст 64, 90/. Не зважаючи на те в 1893 році здав докторат.

3 Так і Курбас, хоч мав тільки три роки університету, міг здавати докторат. Він мав до цього всі дані. Але йому цього до театру не було потрібно.

2 Франко здавав докторат, бо ставався посади професора університету, якої, зрештою, йому не дали.

Venchiaretos
35 94

З М І С Т

стр.

- I. Передмова: як прийшло до того, що я взявся за написання споминів про Леся Курбаса?
- II. Мое знайомство і приязнь з Л.Курбасом, світоглядові різниці між нами і чого я від нього навчився?.
- III. Домашні відносини Леся. Його родина трагедія.
- IV. Леся у гімназії. Його лектури і спосібності.
- V. Наші прогульки в гори і гутірка під час другої прогульки
- VI. Ми на університеті у Відні в 1907/08 році. Леся кріється зі своїми замірами вступити до театру. Його "конспіративні" драматичні студії у Відні
- VII. Леся на університеті у Львові і по університеті до 1914 р. Відсутність практичного змислу у Леся. Його перша любов. Леся дає докази, що є скінчений артист. Леся вступає до театру Стадника. Його замахи на своє життя. Мое останнє бачення з Лесем

Т О М А Г Р И Г О Р О В И Ч В О Д Я Н И Й .

/Коротка автобіографія /

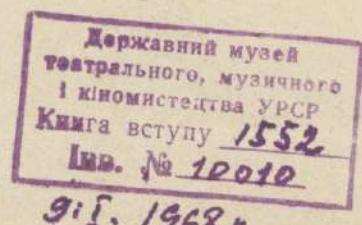
Я народився 3 лютого 1886 року в селі Малім Ходачкові, Тернопільська область, Підволочиський район. Гімназію вінчив у Тернополі в 1898 ---1906 р.р. Філософський /філологічний/ факультет /латинська і грецька мови/ вінчив у 1906---1912 р.р. з того I, 3-4 курси у Львові, а 3-ий у Відні.

Працював учителем гімназії в 1912-1914 р.р. в Яворові під Львовом, в 1920-1931 р.р. в Тернополі, в 1935-1947 р.р. спочатку в гімназії, потім у СІІ знов у Яворові і в кінці в 1950-1956 р.р. учителем СІІ в Осінніках Кемеровської області. Від 1956 р. проживає в Тернополі пенсіонером.

З Лесем Курбасом ходив до гімназії від 3-го до 8 класу і на університет, а в 1914 році з причини війни ми розійшлися і більше не бачилися.

Тернопіль 28 серпня 1965 р. Тома В од я н и Й.

Адресат: м. Тернопіль, вул. Монастирська, 6 Тома Водяний.

9 і Г. 1968 р.